

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Гуржій О., Реснт О., Палій А.

ВІЙНА 1812 РОКУ:
український контекст

Київ-2012

УДК 94(477) «1812»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
Протокол № 8 від 27 вересня 2012 р.*

Відповідальний редактор:
академік НАН України **В.А. Смолій**

Гуржій О., Рєєнт О., Палій А.

Війна 1812 року: український контекст. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 154 с.

ISBN 978-966-02-6590-5

У книзі, присвяченій 200-річчю подіям війни 1812 р., у науково-популярній формі висвітлені економічні й суспільно-політичні передумови загострення російсько-французького протистояння і те, яким саме чином воно стосувалося безпосередньо України. Знайшли своє яскраве відображення ставлення й наміри Наполеона щодо українського населення, а також погляди й сподівання серед нього прибічників французького імператора. Охарактеризовано представництво українців у загальній боротьбі за визволення Європи. Чимало уваги приділено й подальшій долі учасників збройного конфлікту, їх участі в суспільно-політичному житті Росії та України 1820–1860-х років.

Видання розраховане на науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

ISBN 978-966-02-6590-5

© О.І. Гуржій, О.П. Рєєнт,
А.А. Палій, 2012
© Інститут історії України
НАН України, 2012

ПЕРЕДМОВА

Дев'ятнадцяте століття ввійшло в історію як «епоха національностей» (хоч не до всіх етносів воно повернулося своїм привітним ликом). На зміну феодально-династичному принципу в Європі приходять ідеї національної держави та самовизначення, що змінила обличчя Старого і Нового Світу. Ламається весь уклад європейського життя, руйнуються кордони й уявлення, змінюються геополітичні розрахунки. В дію приходять великі людські маси, подвигнуті своїми гостро усвідомленими соціальними та етнічними інтересами. Розвиток буржуазних економічних відносин, насамперед в Англії та Франції, в парі з наступом просвітницької ідеології, не залишав шансів старим формам суспільного життя і духовній рутині. Не привілейовані верстви, не аристократія, а народ, нація стають рушієм історичних процесів. У повітрі витає «дух нації» (вираз Монтеск'є), якому одні давали містичну інтерпретацію, інші – раціоналістичну.

Декларація незалежності США (1776) була першим тектонічним поштовхом, ім'я її автора Бенджаміна Франкліна стало символом прагнення до визволення від зовнішнього гніту, до республіканізму. Повалення монархії у Франції дало початок Великій французькій революції, яка стала відправною точкою і центральною подією нової історії Європи, хоча і мала неоднозначні наслідки, оскільки кривавий терор, у який вона переродилася, призвів до глибокого розчарування в ідеях просвітителів та інтелектуальному раціоналізмі. А це знов-таки спричинилося до нових духовних шукань, піднесення релігійних настроїв, збудження містичних сподівань. Так само експансія Наполеона спершу викликала надію на повалення монархій, спровокувала національні рухи. Однак у міру того, як Наполеон показував себе дедалі більше не визволителем, а завойовником, хвиля національних рухів спрямувалася проти нього, що прискорило його поразку...

Як би це парадоксально не виглядало на перший погляд, але факт залишається фактом і істину, історичну правду, важко приховати за зовнішніми

емоційними нашаруваннями та проявами: нині, в період двохсотліття війни 1812 р., у Франції, на відміну від Росії й України, мало хто згадує про ті дуже давні події, хіба що старше покоління. Французька ж молодь не особливо цікавиться перебігом наполеонівських війн, а в школах поступово скорочується обсяг програм про колись всесвітньо знаного імператора та його діяльність. І це незважаючи на те, що пам'яток і пам'ятних місць пов'язаних з ним у Франції збереглося безліч (відповідна символіка залишилася на фасадах старих будівель, функціонують у тій чи іншій інтерпретації й окремі положення Громадянського кодексу* тощо). Сучасні підручники вже нічого не сповіщають школярам про битви під Аустерліцом, Йєні, Фринландом, Ваграмі... Схожу ситуацію можна спостерігати в Англії, Америці, Канаді та інших країнах. Більше того, деякі представники офіційних кіл і громадськості в його батьківщині Звинувачують Наполеона в злочинах проти людства, називають диктатором... У Росії ж періодично, зі всілякими врочистостями, відзначають перемогу у великій Вітчизняній війні, постійно нагадують про «день Бородіна». І це цілком природно, бо склалася вже давня традиція «Как свято должна помнить Россия! – писав В. Белінський, – не в эту ли эпоху пробудились все спавшие дотеле ее силы, не в эту ли эпоху русскому народу был указан высокий жребий?.. Да, Россия должна торжественно вспоминать о великих событиях двенадцатого года!». У Франції – головним чином, і то без помпи, Ватерлоо. І лише «туристична тропка» під ногами 80 млн іноземців (щорічно) не заростає до Версальського палацу та могили імператора в Парижі.

А яку ж позицію у цьому контексті займали і нині притримуються українці? І чому це на замовлення Наполеона готувалися і видавалися спеціальні праці, де йшлося про Україну, – «Історичний нарис про торгівлю і навігацію на Чорному морі» барона Антуана (1805), «Історія анархії в Польщі і поділу цієї республіки» К.-К. Рульєра (1806) тощо?

*Прийнятий 21 березня 1804 р., з 1807 р. по 1816 р. носив ім'я Наполеона (Code Napoleon), який брав участь у його створенні.

За радянської доби та сучасних умов, зрозуміло, в українських музеях влаштовано різні тематичні експозиції, спрямовані головним чином, як і в Росії, проти іноземця-узурпатора. А як вони поводитися власне двісті років тому? Виявляється – по-різному. А на що сподівалися при цьому?

У зв'язку з цим, дозволимо собі навести декілька рядків з праці «Історія України» (Мюнхен, 1976. – Т. 2) знаного в Європі та США вітчизняного історика Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), яка, в свою чергу, посилається на дослідження не менш відомих науковців Д. Дорошенка та М. Яворського: «...В Україні почався жвавий рух. Українська інтелігенція поділилася на два табори. У таборі автономістів висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введений Кодекс Наполеона і Україна стане автономною. А може й незалежною. У південній частині Полтавщини, в Константиноградському повіті, поміщик Мочуловський, а в Переяславському – магнат В. Лукашевич пили за здоров'я Наполеона та його перемогу; також виголошували тости за республіку в Пирятинському повіті; волинський діяч, Чайковський, організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеонові; подільський дідич, Марлецький, створив у своєму маєтку «республіку» і проголосив права людини на основі вчення Жан-Жака Руссо» (с. 280–281).

Усупереч позиції Н. Полонської-Василенко, доктор історичних наук, завідувач кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету (Львів) В. Ададуров намагається спростувати «панівне в українській історіографії твердження»(?) про існування серед елітарних прошарків «Малоросії» зовнішньополітичної орієнтації на пошук підтримки з боку Наполеона (див. статтю названого автора в «УІЖ-і» за 2012 рік №5).

А після подій 1812 р. в Україні та Росії ще довго не вляглося хвилювання від навали Наполеона, бо в селах ширилися чутки про те, що іноземний імператор хотів звільнити селян від кріпацтва і обіцяв визволити Україну... Хоча ще зовсім недавно то тут, то там виловлювали, нібито, його агентів. З

іншого боку, більшість суспільства продовжувала перебувати в стані вірнопідданчо-патріотичного піднесення.

Втім, у цій «чисто» науково-популярній книжці не ставилося за мету висвітлення всіх суперечливих поглядів в історіографії з означеного вище питання, а тому всім бажаючим, хто більш поглиблено цікавиться темою, рекомендуємо ознайомитися, насамперед, з спеціальною працею Б. Абаліхіна та В. Дунаєвського «1812 год на перекрестках мнених советских историков, 1917–1987» (М.: Наука, 1990. – 246 с.), а також прочитати зазначену в додатку літературу. І тоді допитливий читач самостійно зможе розібратися, що саме то було: чи «французько-російська», чи «Вітчизняна війна» 1812 р., або ще щось. Автори ж прагнули відобразити, в міру можливої об'єктивності та наявного фактичного матеріалу, безпосередню участь українців у подіях напередодні та ході «Вітчизняної війни» 1812 р., а також простежити подальшу їх долю і роль у суспільно-політичному житті країни першої половини ХІХ ст. національних змаганнях, повстаннях проти кріпосного права тощо).

ЧАСТИНА I. НАПЕРЕДОДНІ

ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА УКРАЇНА (1799–1804)

Передумови «грози дванадцятого року» (а саме так іноді називають вторгнення Наполеона в межі Російської імперії) криються в подіях, що охопили Європу наприкінці XVIII ст. Зокрема, французька буржуазно-демократична революція 1789–1794 рр., знищивши королівську владу у Франції, апріорі поставила під загрозу панування абсолютизму й в деяких інших країнах. З цієї причини проти французьких республіканців виступили тоді майже всі консервативні сили континенту на чолі з Великобританією. Не залишилася осторонь загальноєвропейської зацікавленості до подій, що відбувалися всередині французького суспільства, і самодержавна Росія, як найбільш авторитетна в тогочасному геополітичному просторі держава, чії володарі з династії Романових здавна вважали себе оплотом світового консерватизму. В центрі підвищеної уваги російських урядових структур, окрім врятування від загибелі Людовіка XVI (1754–1793), Марії-Антуанетти (1755–1793) та їх сім'ї й формування анти-республіканської коаліції, опинилася також постать успішного військового та державного діяча – Наполеона-Бонапарта (1769–1821). Закінчивши 1785 р. Паризьку військову школу з чином лейтенанта Королівської армії, він, беззастережно прийнявши революцію, в 24 роки отримав від її поводитирів звання генерала французької армії, навесні 1798 р. очолив військовий похід проти Єгипту, а 9 листопада 1799 р., після повернення з берегів Нілу до Парижу й розгону своєї основної «хазяйки» – Директорії, проголосив правління консульства. Згідно з прийнятою тоді ж новою Конституцією країни, законодавча влада розподілилася між Державною Радою, Трибуналом*, Законодавчим корпусом і Сенатом, виконавча ж цілком зосередилася у руках першого консула, яким на той час і став Наполеон. У 1802 р. йому вдалося провести через Сенат декрет про довічність своїх

* У Франції надзвичайний судовий орган, що виник тоді в ході революції.

консульських повноважень, а ще через два роки – проголосити себе імператором Франції.

Між тим, у другій половині 1799 р., Наполеон розпочав низку воєн з оточуючими Францію країнами, що тривали майже 12 років і включили в себе т.зв. Другу італійську (1799–1800), Першу австрійську (1804), Пруську (1806), Польську (1806–1807), Іспано-португальську (1807–1814) та Другу Австрійську кампанії (1809). Велися вони під загальним гаслом проти можновладців: «Мир – хатам, війна – палацам!». Втім, всі вони, потребували максимального напруження сил воюючих сторін.

Не стала виключенням в цьому аспекті й Російська імперія, чії війська, укомплектовані в тому числі й чоловіками – вихідцями з Наддніпрянщини, активно протидіяли намаганням «корсиканського чудовиська» підкорити світ. Так, у поході російських військ проти Франції в 1799 р. брали участь окремі Дніпровський та Український підрозділи*. 20 ескадронів генерала Миколи Васильовича Гудовича (1756/1758–1841) – славного представника українсько-шляхетського роду Гудовичів, сина генерального підскарбія Гетьманщини В. Гудовича) – прикривали тил армії Олександра Суворова на річці Рейн. Драгунський полк Василя Гудовича (1778/1781–1831) активно діяв під Цюріхом. До його особового складу в основному входили українські слобідські козаки. У вересні 1799 р. на вулицях Цюріха несли караульну службу гренадери Катеринославського полку, серед яких також було багато солдатів, призваних з України. На постах уздовж правого берега швейцарської річки Лімат вартували 1340 мушкетерів полковника Петра Олексійовича Розумовського (1775–1835) – племінника гетьмана України Кирила Розумовського (1728–1803). Крім того, авангард військ Олександра Суворова при переході через Альпи (вересень–жовтень 1799 р.) очолював генерал Михайло Андрійович Милорадович (1771–1825), чії безпосередні родичі по батьківській лінії керували Гадяцьким і Чернігівським полками Гетьманщини. Доля ж і самого М. Милорадовича була

*Слід відразу зазначити: українці брали участь буквально у всіх бойових діях проти французьких військ протягом 1799–1814 рр.

тісно пов'язана з Україною. Загалом збройний конфлікт 1799–1801 рр. між обома сторонами призвів до загибелі багатьох український вояків, зокрема у виснажливих походах через Альпи.

Незабаром, у зв'язку з невизнанням російським імператором Олександром I (1801–1825) титулу Наполеона, стосунки між Парижем і Санкт-Петербургом вчергове погіршилися і супротивники вдалися до розробки стратегічних планів майбутнього взаємного збройного зіткнення, певне місце в якому мали посісти й українці. Слід зазначити, що у Національному Конвенті досить жваво обговорювали не лише ситуацію в Росії, а й Україні. В останній республіканці мали своїх таємних агентів.

У 1804 р. французький військовий аташе в Петербурзі Бургуен отримав наказ підготувати для Наполеона ретельний рапорт про Україну, котрий трохи згодом, під вправним пером свого автора, перетворився на справжній трактат обсягом майже в сотню сторінок. У його економічній частині безпосередньо характеризувалися природні багатства і господарство краю, наголошувалося на вигідності налагодження торгівельних зносин між Франції й Україною. Історична ж частина включила екскурс у минувшину місцевого козацтва, його волелюбні прагнення, сповіщала про ліквідацію росіянами Запорозької Січі, тобто «знесення назавжди української свободи».

Разом з тим французька дипломатія проявляла також чималий інтерес й до Задунайської Січі. В 1805 р. французький дивізійний генерал Орас Себастьяні де ла Парта (1775–1851) здійснив поїздку в Галац, Браїлов і Констанцу, де приймав депутацію «задунайців» і обіцяв повернути їм колишні землі та стародавні вольності.

Втім, ще до того, 6 грудня 1804 р., французький агент у Бухаресті сповіщав своє керівництво, що ввійшов у зносини з представниками від 3 тис. козаків, які після розгрому царатом Запорозької Січі емігрували на Дунай і там за 8 піястрів від волоського господаря утримують свою «знамениту кінноту». А тому радив: «цих людей не треба втратити з нашого обр'ю».

Політична зухвалість Наполеона, чії заходи передбачали неминучу ліквідацію урядів більшості держав тодішньої Європи, спонукала супротивників створити проти нього впродовж 1799–1810 рр. щонайменше п'ять міждержавних коаліцій. Проте діяльність усіх цих «коаліціантів» особливого успіху не мала, оскільки вже до літа 1805 р. французи спромоглися щонайменше двічі завдати їм нищівної поразки. В кінці серпня того ж року армія Наполеона вийшла із Булонського табору й форсованим маршем попрямувала до Дунаю, щоб розгромити австрійців. 7 жовтня 1805 р. кіннота Йоахіма Мюрата (1767–1815), переправившись у Донауверта (Баварія) і відкинувши зі свого шляху слабкі австрійські військові частини, оволоділи підступами до столиці Габсбургів. 14 жовтня, сконцентрувавши в районі німецького м. Ульм до 120 тис. солдат і офіцерів, Наполеон оточив головні сили ворога і звільнив собі шлях на Відень. Через місяць, 13 листопада 1805 р., це славетне місто, не спроможне протидіяти нападникам, здалося, після чого імператор французів вирішив, що прийшов час приборкати основного тодішнього союзника Австрії – росіян.

На той час командувачем однієї з дислокованих на західному кордоні імперії російських армій був Михайло Іларіонович Кутузов (1745–1813). Випускник Дворянської артилерійсько-інженерної школи, флігель-ад'ютант Ревельського генерал-губернатора принца Гольштейн-Бекського, командир роти Астраханського полку, яким керував О. Суворов, учасник боротьби з польськими конфедератами та воєн з Турцією, інспектор військ, розквартированих у Фінляндії. Цікаво те, що ще в 1773 р. його прийняли до «товаришів» (почесних) Крилівського куреня Запорозької Січі і брав участь у боях під Очаковим (1788), відзначився при штурмі Ізмаїла (1790). Михайло Іларіонович у 1798 р. отримав звання генерала від інфантерії. Успішно виконавши складну дипломатичну місію з «відлучення» Пруссії від Наполеона на бік Росії, він став також Литовським і Санкт-Петербурзьким генерал-губернатором. У 1802 р. М. Кутузов, викликавши різке невдоволення імператора Олександра I поганою роботою столичної поліції, потрапив в опалу.

В ній він знаходився аж до 9 вересня 1805, тобто, – до моменту призначення на посаду начальника того військового з'єднання, якому доручалося розпочати боротьбу з Наполеоном безпосередньо в межах Західної Європи.

Вивівши війська (50 тис. чол.) з розташованого в межах Кременецького повіту (Волинська губернія) прикордонного містечка Радивілів (де вони, власне кажучи, й формувалися), Кутузов розпочав марш у напрямку Австрії двома колонами, причому попереду йшла піхота (5 загонів), а вже за нею рухалися кіннота й артилерія. Вдало поминувши Галіцію та Сілезію, він саме на марші дізнався про те, що австрійці, на виручку яким він так поспішав, вже здали супротивнику придунайське м. Ульм. Намагаючись уникнути рішучого зіткнення з переважаючими силами ворога (Наполеон мав на даному напрямі до 150 тис. вояків), він хитрістю форсував Дунай по Кремському мосту, котрий відразу після того зруйнували. Потім, не даючи змоги французам оговтатися й оточити його армію, Кутузов блискуче провів свій знаменитий марш-кидок від Браунау, в ході якого росіяни спромоглися завдати поразку військам наполеонівських маршалів Мюрата під Аштеттином і Е.-А. Морт'є (1768–1835) під Дюренштейном (30 жовтня 1805 р). Кутузовські ар'єргарди під керівництвом Петра Івановича Багратіона (1765–1812), стримуючи шалені атаки ворожих частин, прикривали відступ розгромленої австрійської армії після втрати союзниками Відня. Відходячи в напрямку «Кремс – Ольміц», за наказом Олександра I, вся російська армія зупинилася під Аустерліцом (Чехія), де було вирішено дати рішучий бій ворогові. Незабаром сюди ж зі своєю 150-тисячною армadoю підійшов і Наполеон.

ПОДІЇ 1805–1807 рр. У ЄВРОПІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Цікаво зазначити, що протягом 1805–1807 рр. у Франції вийшли друком декілька книжок, у яких чимало сторінок присвячено історії й господарству українців. Читав їх і Наполеон.

20 листопада 1805 р. на пагорбах навкруги Праценських висот, західніше Аустерліца й в 120 км на північ від Відня, розігралася одна з самих кривавих битв початку XIX ст.

Від самого ранку цього дня російсько-австрійська армія розпочала наступ на позиції противника. Після 11 годин кіннота Мюрата почала тіснити кавалерійську дивізію генерала Федора Петровича Уварова (1773–1824). Скориставшись цим, корпус Ж. Ланна (1769–1809) завдав удару по частинам П. Багратіона, який незадовго перед тим послабив власні позиції, направивши 25 ескадронів підлеглої йому кінноти на оточення лівого флангу французів. Росіяни, маючи намір перейти р. Литаву, почали поволі відступати до переправи; однак міст, не витримавши перевантаження, впав, після чого ар'єргардний опір військ коаліції перетворився на їх панічну втечу. Австрійський імператор Франц I (1768–1835) і російський цар Олександр I, котрі до останнього супроводжували власні армії, залишили поле невдалого бою. Поранений Кутузов ледве врятувався від полону й, будучи звинувачений в усіх негараздах, знову опинився в опалі. Під Аустерліцом Наполеон отримав одну з самих великих своїх перемог. Саме після неї австрійці звернувся до нього з проханням про мир, а пруссаки втратили будь-яку здатність до ефективного спротиву.

Наступного року воєнні успіхи Наполеона досягли свого апогею. Зокрема, в червні 1806 р. він, зібравши армію в 450 тис. чол., зосередив більшу частину її (до 200 тис. чол.) по берегам Рейну, а також в Ельзасі і Лотарінгії, маючи намір . остаточно розгромити пруські війська, що тоді ж, через Берлін і Магдебург, рухалися в західному напрямку. Через місяць, у серпні, змусивши австрійського імператора Франца I відмовитися від свого титулу, Наполеон фактично ліквідував існуваншу ще з епохи середньовіччя «Священну Римську Імперію германської нації». В жовтні 1806 р. дислоковані в Баварії французькі частини, виконуючи наказ свого очільника про початок вторгнення в Саксонію, трьома колонами перетнули кордон, рухаючись через Франконський ліс до річки Ельба, в тил пруссакам. Зранку 12 жовтня Наполеон з головними силами

найкоротшим шляхом розпочав наступ на Ієну, яка наступного дня вже була зайнята французами. Вперті, але безуспішні, спроби пруссаків уранці 14 жовтня повернути собі втрачене місто закінчилися тим, що їх армія, безперервно переслідувана кіннотою Мюрата аж до Веймара в Тюрингії, була майже повністю знищена. Після цього, оволодівши Берліном, Наполеон здобув Веймар, Ерфурт, Галле, Віттенберг на Ельбі, а 8 листопада 1806 р. – ще й фортецю Магдебург з її 22-тисячним гарнізоном. Трохи пізніше французький маршал Ніколя Жан де Дьє Сульт (1769–1851) зайняв Кенігсберг, де захопив величезну кількість підвезених сюди напередодні британським флотом боезапасів, збіжжя, продовольства й амуніції. Нарешті, 25 травня 1807 р. маршалу Франсуа-Жозефу Лефевру (1755–1820) здався Данціг (м. Гданськ, Польща). Пояснюючи ці приголомшливі успіхи своїх співвітчизників, Шарль де-Ремюзе в своїх мемуарах оповідав, що після битви під Ієною в наполеонівських частинах поширювали лист, де йшлося: «наших солдатів підбадьорює й надихає думка, що кожен з них може в ході цієї кампанії зробитися маршалом, князем чи герцогом».

На межі 1806/1807 рр. Росія, виконуючи свої зобов'язання перед іншими членами сформованої у вересні 1806 р. Четвертої антифранцузької коаліції, відновила бойові дії з Наполеоном. Так, 1 листопада 1806 р. царські війська форсували прикордонний Німан у районі Гродно й, пройшовши 50 верст північніше Варшави, зайняли позиції між річками Віслою і Наревом. Маючи намір дати рішучу відсіч ворогові, Наполеон переніс свою ставку ближче до Варшави, в Познань (Західна Польща), наказавши своїм маршалам негайно оволодіти столицею поляків. 28 листопада кавалерія Мюрата гарцювала вже по вулицях Варшави, а Мішель Ней (1769–1815) оволодів Торном (сучасний Торунь), примусивши невеличкий корпус пруського генерала Антона Вільгельм фон Лестока (1738–1815) відійти на схід.

Незважаючи на прохолодне ставлення більшості місцевого населення, яке марно сподівалося отримати від французів самостійність, і відвертий перехід (1807) на бік Наполеона воєнного міністра Тимчасового уряду Польщі князя

Юзефа Понятовського (1763–1813), росіяни зуміли організувати тут успішну оборону. Зокрема, ще 26 грудня 1806 р., попри шалений артилерійський обстріл центру царських військ і атаки на їх позиції колон маршала Ланна, яким на допомогу прийшла свіжа дивізія з корпусу Луї-Ніколя Даву (1770–1823), поле бою залишилося за єгерями князя Михайла Богдановича Баркляя-де-Толлі (1761–1818). 5 червня 1807 р. П. Багратіон завдав нищівного удару по авангардним частинам маршала Нея, які змушено відступали. В ніч з 14 на 15 червня 1807 р., через помилку свого командувача Леонтія Леонтійовича Бенігсена (1745–1826), котрий не зумів остаточно розгромити корпус Нея і втратив всю артилерію, росіяни відступили до р. Прегіль. Тим самим вони дали змогу Наполеонові вже 19 червня вийти до Німана, на державний кордон Російської імперії. Намагаючись виграти час, Санкт-Петербурзькі дипломати запропонували французам перемир'я.

28 червня 1807 р. Олександр I і Наполеон зустрілися між кордонами двох імперій, у змонтованому на плоту спеціальному павільйоні посеред річки Німан, неподалік від Тільзіта. Причому, протоколом тоді передбачалося, що обидва володарі розпочнуть шлях до місця перемовин одночасно. Російського царя супроводжували його рідний брат, великий князь Костянтин Павлович (1779–1831), тодішній міністр іноземних справ Андрій Якович Будберг (1750–1812), генерал від інфантерії князь Дмитро Іванович Лобанов-Ростовський (1758–1838), генерали Л. Беннігсен і Ф. Уваров, генерал-майор граф Іван Андрійович Лівен (1775–1848), а Наполеона – маршали Й. Мюрат, Л. Берт'є (1753–1815), Ж.-Б. Бесс'єр (1768–1813), Г.Хр. Дюрок (1772–1813) та бригадний генерал, колишній посол у Санкт-Петербурзі, маркіз Армен-Огюстен-Луї де Коленкур (1773–1827). Головні питання обговорювалися віч-на-віч між двома монархами, котрим належало тоді мало не півсвіту. Конкретним же результатом їх напруженої, але зовні чемної розмови, став Тільзітський мир. Згідно нього Росія, перейшовши в категорію союзних наполеонівській Франції держав, змушена була приєднатися до спрямованої офіційним Парижем проти Великобританії так званої «континентальної блокади». Останнє, через той факт,

що саме англійці були основними споживачами місцевої сировини, негативно відбилося на вітчизняних промисловості, торгівлі й фінансах, викликавши помітне зростання соціальної напруги всередині країни.

Розуміючи, що французи опинилися за крок до безпосереднього вторгнення в межі Росії, Військове міністерство вдалося до розробки та реалізації низки пропозицій щодо покращення обороноздатності імперії. Це, в свою чергу, означало якнайшвидше переоснащення всіх фортець і укріплень, зокрема й на території Наддніпрянщини.

Тож не дивно, що будь-які заходи центральної влади «по линии орудий различных калибров и марок» знаходили в Києві плідне підґрунття. Зокрема, вже на початку XIX ст., у зв'язку із загальною реформою вітчизняного озброєння, яку впроваджував Головний інспектор артилерії граф Олексій Андрійович Аракчєєв (1769–1834), тут чи не вперше в імперії докорінним чином оновлено гарматний парк Печерської фортеці. Завдяки чому, головну роль в її можливій обороні почали відігравати 493 напівпудові та пудові «єдиного» зразка 1805 р., що мали значно більшу далекобійність і універсальність боєзарядів, могли стріляти ядрами, бомбами, картеччю й визнавалися найкращою артилерійською зброєю на той час.

Велися також роботи й з переобладнання мурів даного укріплення, котре за нових умов мало захищати не лише Свято-Успенську Києво-Печерську Лавру, але й саме місто. В зв'язку з цим потрібно було: а) розширити її загальну територію; б) збільшити площу внутрішніх полігонів; в) посилити загальний профіль; г) «закрити» від можливого вогню задню частину, де розміщувалися головні воєнні об'єкти, шпиталь, артилерійські двори й Арсенал (чий верхній поверх був настільки вищим за сам фортечний вал, що залишався повністю відкритим для ворожого обстрілу); д) розрівняти улоговини перед головними ворітьми. За розпорядженням Київського військового генерал-губернатора графа Олександра Петровича Тормасова (1752–1819) налагодили регулярну доставку підводами гармат не тільки у фортецю, але й на місцевий Арсенал. У 1808 р. Арсенал виробив рекордну для того часу кількість зброї: 60 гармат, 503

зарядних ящиків тощо. Проте особливого розмаху всі ці заходи набули після призначення на посаду Київського військового губернатора М. Кутузова (28 вересня 1806 р.).

На той час у Києві існувало 8 кварталів і 49 вулиць, де розташовувалась 5061 міська споруда (в тому числі, – 52 церкви, монастирі та костьоли) й проживало понад 31 тис. мешканців, включаючи 4734 «особы военного постоя». Спираючись на ці людські ресурси та виконуючи основні положення Маніфесту від 30 листопада 1806 р. про створення ополчення, генерал-губернатор Кутузов через Київський магістрат видав наказ організувати в місті «внутрішню варту для захисту мирного населення». Тоді ж, за ініціативи цивільного губернатора, таємного радника й кавалера Петра Прокофійовича Панкратьєва (1757–1810) та війта Георгія Рибальського (1745–1813), тут будується один з Дніпровських перевозів, а ще трохи згодом з кріпосних, міщан і казенних селян Київщини формується земська міліція загальної чисельністю в 10 тис. чол.

Готуючись до боротьби з Наполеоном, царська адміністрація мала на увазі не лише Київ. Так, у зв'язку з початком у 1806 р. чергової російсько-турецької війни до Криму, в розпорядження поліцмейстера м. Карасу-Базар (один із повітових центрів Таврії) з України відправили 7-й кінний полк полковника П. Ляха. Трохи пізніше, в лютому 1807 р., боротися з османами на Дунаї вирушило бойове з'єднання підполковника Паливоди. Перейшовши в розпорядження командувача Дунайською гребною флотилією, воно виконувало службу на баркасах, спочатку, як 3-й Приморський козацький полк, а після смерті 12 травня 1807 р. свого першого командира, – у складі 9-го пішого полку (командувач старшина Матвєєв).

Можливо, через ці обставини та деякі інші тогочасний часопис «The Argus», який видавало французьке Міністерство закордонних справ англійською мовою, 16 січня 1807 р. наполеглево радив своєму урядові: «Не треба забувати при роз'язуванні питань залежних від війни і про Україну, багату країну поневолену Росією». Того ж року Наполеон у розмові з Шарлем-

Морісом Талейраном ставив питання про доцільність рейду на Волинь і Поділля.

Питання про наступ у межі українських земель виникали неодноразово і на те були серйозні причини. Як зазначив історик Ілько Борщак, 9 березня 1807 р. Талейран прийняв у Варшаві поміщиків з України Гродинського та Наймана. Вони запевнили міністра уряду Наполеона, що на Київщині й Поділлі їх готові підтримати до 56 тис. чол. (серед яких 6 тис. українських козаків)*. Причому, свій виступ проти царату ті можуть розпочати за два – три тижні до вторгнення французької армії й протриматись.

ЗБРОЙНІ СИЛИ І ПЛАНИ СТОРІН. УКРАЇНСЬКИЙ ЗРІЗ ПРОБЛЕМИ (1809 – ЛІТО 1812 РОКУ)

Починаючи з 1809 р., напруження у стосунках між Францією та Росією невинно зростало. Давалися взнаки й обвинувачення Олександра I у невиконанні Наполеоном обов'язків, які той взяв на себе в ході зустрічі обох монархів в Тільзіт і Ерфурті**, а також небажання першого стати зятем через одруження з імператором французів великої княгині Анни Павлівни, що було сприйнято в Парижі як публічна образа. Не сприяв зближенню обох супердержав й шлюб Наполеона з австрійською ерцгерцогинею Марією-Луїзою, котрий, з одного боку, ще більше посилив вплив ворогів Санкт-Петербургу на континенті, а з іншого, – змушував офіційний Відень і надалі займати багато в чому антиросійські позиції.

1810 р. Наполеон розпочав концентрацію своїх військ неподалік від кордонів Росії. Проводилася вона у великій таємниці й полегшувалася тим, що за умовами вже згаданого нами Тільзітського миру французькі гарнізони зайняли такі основні пруські фортеці, як Штандау, Кюстрін, Штеттін, Піллау та Кенігсберг*. Тоді ж у Парижі реалізовано план по створенню на сході Європи так званого Герцогства Варшавського на чолі із вірним союзником

* На нашу думку, явно завищені дані.

** Місто на Південному Заході Німеччини, на р. Гері (басейн Ельби).

* Штеттін – колишня німецька назва давнього польського міста Щеціна; Кенігсберг (нині м. Калінінград).

постреволюційної Франції, за допомогою якого сподівалися протистояти не тільки Росії, а й Австрії та Пруссії. Нове державне утворення отримало власну Конституцію і Кодекс Наполеона, у відповідності до яких кріпосна залежність селян скасовувалася і ті отримували особисту волю, але без землі, що залишалася у власності поміщиків. Починаючи з 1808 р., Варшавський уряд зобов'язувався власним коштом утримувати 30-тисячну армію (в тому числі – 8 тис. вояків для спалахнувшої французько-іспанської війни), а також протягом 3 років сплатити французам 20 млн франків. Утім, за всі ці послуги Наполеон перманентно розширював межі даного геополітичного утворення. Так, 1809 р., у результаті своєї перемоги над Австрією, до його складу було включено ті землі імперії Габсбургів, де здавна компактно проживали поляки.

У 1811 р., після серії перемог над Пруссією й Австрією, імператор французів, він же, – король Італії Наполеон I Бонапарт вдався до конкретної реалізації планів нападу на Росію, яку вважав чи не єдиною серйозною перешкодою на шляху до свого світового панування. Розробляючи стратегічні заходи майбутньої кампанії, він перш за все сподівався з максимальною ефективністю використати «польське питання», що тлумачилося ним головним чином як необхідність звільнення земель колишньої Речі Посполитої з-під деспотичної влади «московських варварів». З іншого боку, Наполеон плекав надію нацькувати на росіян уряди Відня, Берліну та Константинополя, підписавши з ними низку угод. Крім того, пруссаки, австрійці й османи зобов'язувалися допомагати французам військовими контингентами.

Якщо на початку березня 1812 р. головні сили французьких військ знаходилися в районі Ельби, перший і сьомий корпуси дислокувалися на Одері, союзні їм німецькі частини зосереджувалися у Східній Пруссії, а польські – під Варшавою, то вже менш ніж через два місяці, до 7 травня, їх центральною базою став басейн Вісли. 16 травня Наполеон з дружиною відвідав Дрезден. Наступного дня сюди ж прибули імператор й імператриця Австрії, 18–23 травня – майже всі князі Рейнського союзу, а 26 травня – король і королева Пруссії. Остаточо виявляючи свої агресивні наміри, Наполеон звів своїх братів

Людовіка, Жозефа та Жерома на престоли Голландії, Іспанії та Вестфалії, а свого шурина, маршала Й. Мюрата, зробив Неаполітанським королем. Нарешті, 28 травня 1812 р., підкоривши собі майже всі двори континентальної Європи, Бонапарт із Дрездена вирушив у розташоване на кордоні з Росією невеличке литовське містечко Вільковишки. Він планував, починаючи з другої половини червня 1812 р., особисто керувати діями так званої «Великої армади», яка налічувала в своєму складі 640 тис. чол., 1372 гарматах, 7,5 млн патронів і 35 тис. артилерійських снарядів, два ешелони і невдовзі мала здійснити свій переможний «стрибок на Схід».

Аналізуючи «відкрити» інформацію, а також донесення власних послів, резидентів й агентів щодо пересування французьких військ і концентрації їх у прикордонних районах, уряд Російської імперії вже у 1809–1810 рр. зрозумів, що потужна війна з Наполеоном неминуча. Внебезпечуючи себе від можливості превентивного удару з боку супротивника, Військове міністерство країни на чолі з М. Барклаєм-де-Толлі почало докорінну реконструкцію фортець у Ризі, Дінабургу, Дриссі, Бобруйську, Мозирі, Борисові. При цьому великого значення надавалося укріпленню Києва. Один з французьких резидентів у Варшаві навіть переконував своє керівництво в тому, що «могутня диверсія в бік Києва може мати рішуче значення на хід цілої кампанії в Росії»!

На початку 1812 р. царські війська з Петербургу та Прибалтики були переведені ближче до західних кордонів держави, де вже в березні та квітні відбулося формування відповідних оборонних корпусів у складі 20 піхотних дивізій і 49 полків регулярної кавалерії. Указом від 29 березня оголошено додатковий рекрутський набір до царської армії. Такі заходи, певною мірою, стабілізували ситуацію «в верхах» й непереборне бажання Олександра І очолити майбутню боротьбу «з республіканцями об'єднаної Європи».

Подальшому зміцненню країни сприяли й зовнішньополітичні успіхи її на Півдні. Зокрема, призначений на посаду Головнокомандувача царських військ в Молдові та Валахії М. Кутузов завдав декілька відчутних поразок дислокованим у цих регіонах військам «Блискучої Порти», що змусило уряд

Туреччини піти на укладення миру із Санкт-Петербургом. Підписаний в Бухаресті 28 травня, тобто, – всього за два тижні до початку наполеонівської навали на Росію, він означав закінчення надзвичайно обтяжливої для росіян майже шестирічної війни з османами. За умовами Бухарестського трактату, новий російсько-турецький кордон, замість Дністра, встановлювався віднині по р. Прут, унаслідок чого до складу Російської імперії ввійшли землі з фортецями Ізмаїл, Кілія, Акерман, Хотин із населенням до 200 тис. чол. Крім того, країна отримала право та реальну можливість торгового судноплавства по всьому Дунаю. Водночас, аби не загострювати подальших стосунків зі Стамбулом, царський уряд повернув султанові ті території, що в ході бойових дій були зайняті військами на Кавказі (зокрема, – міста Анапу, Поті, Ахалкалаки), а також Молдову і Валахію.

Згідно ж загального плану, розробленого ще у 1806 р. прийнятим на царську службу пруським генералом Карлом-Людвигом-Августом Фулем (Пфулем, 1757–1826), на західних кордонах імперії було зосереджено 220 тис. військ (у тому числі – 180 тис. проти Пруссії й Польщі). Вони склали дві армії: Перша під командуванням М. Барклая-де-Толлі (130 тис. солдатів, 550 гармат) розташувалася на лінії «Росієна – Ліда» й Друга П. Багратіона (45–50 тис. солдатів, 270 гармат), яку розмістили в межиріччі Неману і Західного Бугу. Тоді ж Велике Князівство Фінляндське обороняло 20 тис. російських солдатів, а в запасних батальйонах по Двині та Дніпру налічувалося 30 тис. вояків, східні кордони держави також захищали 30 тис. чол. У середині країни сформували «нових формувань і запасних частин» 50 тис. й гарнізонних військ – 50 тис. чол. Крім того, в Молдові знаходився 60 тис. царський корпус, а на території Валахії була розміщена Дунайська армія адмірала Павла Васильовича Чичагова (1767–1849), яка мала у своєму складі 57 тис. солдатів і 202 гармати. Всього ж у Російській імперії набрано тоді до лав збройних сил 420 тис. військовослужбовців рядового й офіцерського складу.

При цьому основною бойовою одиницею царських збройних сил стала дивізія, що складалася, як правило, з трьох (дві піхотні й одна єгерська) бригад

по два полки в кожній. Піші полки склалися із трьох батальйонів, 1-й і 3-й з котрих вважалися діючими, а 2-й – запасним (утім, дане правило не стосувалося гвардії, де всі три батальйони значилися діючими). Кожний батальйон (20 офіцерів, 40 унтер-офіцерів і 660 рядових), у свою чергу, комплектувався чотирма ротами: однією гренадерською й трьома фузилерними (мушкетерськими або егерськими, в залежності від типу самого полку). До складу кожної дивізії входила також польова артилерійська бригада. Кавалерія розподілялася на тяжку (кірасири і драгуни) та легку (гусари й улани). Причому полк тяжкої кавалерії складався з п'яти ескадронів, один із яких був запасним, а легкої – з двох батальйонів по п'ять ескадронів у кожному, два з них значилися запасними. В кожному ескадроні служило 8 офіцерів, 13 унтер-офіцерів і 148 рядових. Полки регулярної кавалерії зводились у бригади; дві драгунські бригади і одна бригада легкої кавалерії становили кавалерійську дивізію. Полки легкої кавалерії доповнювали піхотні корпуси, драгунські зводилися в окремі кавалерійські корпуси, а кірасирські – в дивізії (по 5 полків у кожній). Козацькі полки, що входили до іррегулярної кавалерії, ділилися на сотні. Начальниками полків вважалися їх шефи; полкові ж командири виконували функції замісників шефа полку, заміщаючи їх у випадках відсутності.

Швидкими темпами йшло забезпечення матеріальних потреб армії. Так, у районі Західної Двіни розпочинався особливий укріпрайон, котрий, сягаючи Дніпра, включав у себе інтендантські бази, де зберігалось 625 855 четвертей* борошна, 58 446 четвертей круп, 774 080 четвертей вівса, тобто, – запас продовольства і фуражу на півроку. В тамтешніх артилерійських парках і на складах знаходилося 50,3 тис. пудів пороху, 296 580 снарядів, 44 млн патронів. До початку російсько-французької війни було в основному завершено будівництво запланованих у регіоні фортець.

Не менш інтенсивно здійснювалося й укріплення Наддніпрянщини, де на Волині, між містами Любомль і Старокостянтинів, дислокувалася сформована

* Четверть – міра об'єму, що включала в себе: по вівсу – 6 пудів, по ячменю – 8, по житу – 9, по пшениці – 10 пудів.

після березня 1812 р. 3-я армія генерала О. Тормасова (46 тис. солдатів, 168 гармат). Для прикриття північного кордону України по р. Прип'ять був виділений 2-й резервний корпус у складі 41,5 тис. солдатів і офіцерів, а охорону Таврійського узбережжя й безпосередньо Криму здійснювала 13-а дивізія. Потужну силу представляв собою і Чорноморський воєнно-морський флот, який, при загальній чисельності особового складу в 24 тис. чол., мав на озброєнні 30 бойових кораблів і 1500 гармат.

В якості своєрідного «підсилювача» для армії у 1812 р. планувалося й створення з числа жителів Київського генерал-губернаторства (з розрахунку – 300 рекрутів від кожного з повітів Київської, Волинської та Кам'янець-Подільської губернії) кінного козачого ополчення, причому після закінчення війни уряд пообіцяв дати кріпакам, які запишуться до нього, волю. Формування всього війська Олександр I особисто доручив полковникові графу де Вітте, призначивши його також бригадним командиром усіх українських козацьких полків.

Як свідчать наявні документи, до ополчення приймалися селяни «у пристойному одязі і на коні зі зброєю. Люди могли призначатися в козаки, не зважаючи ні на літа, ні на зріст, ні на маловажні тілесні недоліки, але з єдиним дотриманням сил і здібностей до служби цього роду; одяг повинен бути із короткого, без поли, суконного півжупану, в одних суконних і в одних полотняних шароварах, у двох парах чобіт, у двох сорочках, в одній шапці з овечої шкіри околишем і волосяним султаном, в одній суконній епанчі і в одній ладунці патронної. Сукно призначається по полкам таких фарб, які зручніше і вигідніше можна придбати в містах формування війська, не виключаючи навіть і сірого. Якість коней визначається також одною здатністю до верхової їзди, без усякого іншого обмеження: літ, росту і статі. Зброю складають: звичайне козацьке сідло, вуздечка, маленький чемодан, баклажка для води, торба для фуражу, скребниця і щітка. Зброя для козака і для усіх нижчих чинів – піка, шабля, один пістолет і по 16 в ескадрон штуцерів або рушниць, якого б калібру

вони не були. Патронів призначається для кожної рушниць повинно бути по 25, а для пістолету – по 10».

У ході практичної реалізації даного проекту вдалося, шляхом організації інтенсивного навчання новобранців, досить швидко сформувати чотири Українсько-ірегулярні п'ятисотенні донські полки, котрі як за штатом (1200 козаків у восьми ескадронах), так і за характером служби, наближалися до кадрових частин легкої кавалерії. Перспективи отримання волі й поновлення козацтва викликала в народі відповідний ентузіазм: сформовано загалом 22 полки загальною чисельністю до 25 тис. осіб, 6 з яких виникло в Чернігівській, 9 – у Полтавській та ще 7 – в інших губерніях краю. Замість 4500 чол., передбачених до залучення в них згідно указу імператора, на збірні пункти прийшло 18 000 українців, причому один лише старшина Кантакузен привів 500 бузьких козаків, а поміщик В. Скаржинський – ескадрон у 180 чол. Утримання ж цієї досить значної маси озброєних людей (оплата вартості коней, зброї, амуніції, обмундирування, харчів тощо) охоче брали на себе як місцеві можновладці, так і звичайні обивателі.

Слід зазначити і таке: більшість місцевих ополченців бажали, щоб їхні частини створювалися саме з урахуванням національного колориту. Про це свідчить, зокрема, перебіг і наслідки сутички, що виникла в ході формування українських козацьких полків між малоросійським генерал-губернатором князем Яковом Івановичем Лобановим-Ростовським (1760–1831) і предводителем полтавського дворянства Дмитром Прокоф'євичем Трошинським (1749–1829), якого підтримав відомий ще з часів Катерини II «опозиціонер» до політики самодержавства Василь Васильович Капніст (1758–1823). Я. Лобанов-Ростовський виступив за те, щоб надати українським полкам загальноросійського характеру, а його опоненти намагалися відтворити їх в класичному, козацько-українському вигляді, з давніми старшинськими назвами. Уряд, розуміючи, що в даний, вельми скрутний для влади, час не варто сперечатися «с обществом» через «дрібниці», а тому пристав на бік противників губернатора. Це зробило службу в козацьких полках ще

принаднішою для українців. Крім того, безпосередньо в складі царської армії воювало близько 75 тис. місцевих ополченців.

У «Рескрипті» Олександра I на ім'я малоросійського генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського про формування козацьких полків у Полтавській і Чернігівській губерніях від 25 червня 1812 р. дозволялось останньому: «Вы можете в сем случае соображаться с настоящими надобностями, зная, сколько нужно умножение числа войск против неприятеля многочисленного и сильного. *Сие формирование может заменить Малороссии обыкновенный рекрутский набор, в прочих губерниях к осени приготавливаемый.* Отечество, в надежде на вашу деятельность, ожидает от вас сей немаловажной услуги».

Про ситуацію в Україні напередодні вторгнення французької армії, проблеми, які виникли в зв'язку з цим, довідуємось з відозви Я. Лобанова-Ростовського до земських комісарів, найближчих начальників козацького стану від 10 липня 1812 р.: «...Я при сем случае имею всему здесь козацъему состоянью объявить, что тем снаряжением избавляются они не токмо первого рекрутского набора, но, по миновании в тех полках надобности все они распустятся в дома свои, но *навсегда останутся принадлежащими Украинскому войску* и по первому востребованию обязаны опять явиться на службу и составят свои полки, офицеры же пользуются содержанием и всеми по службе правами, уланским офицерам присвоенными... Таковое сих полков устройство столь близко похоже с *древним состоянием малороссийских воинов*, что нет сомнения, что здешнее казачье общество предоставит одним избранным пользоваться и польстится употребить сей случай, чтобы доказать многочисленной формировкой, что они все достойны навсегда право составлять из себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердию к царю и ревности к ремеслу, в коем отличатся они всегда умели, ибо кто не ведает, что быть на войне – было сущее дело предков их...». І далі, на думку Лобанова-Ростовського: «... Все казаки давно на злодея готовы и потому сказать повели, всемилостивейший государь, быть им в свободное время дома и от рекрутства свободными, ибо на оборону царства твоего составят они всегда целое войско».

Отже, незаперечним є той факт, що на українське населення, безпосередньо козаків, особисто російський цар і його вище керівництво покладали особливі надії в боротьбі з ворогом.

Загалом же структурне оформлення українців у складі збройних сил імперії на той період виглядало таким чином:

Перша Західна армія:

Кременчуцький піхотний полк 1-ї бригади, 4-ї піхотної дивізії, 2-го піхотного корпусу. Шеф полку – полковник Пишницький, командир полка не призначений;

Волинський піхотний полк 2-ї бригади, 4-ї піхотної дивізії, 2-го піхотного корпусу. Шеф – генерал-майор Росси, командир – підполковник Курносів;

Чернігівський піхотний полк 2-ї бригади, 3-ї піхотної дивізії, 3-го піхотного корпусу. Шеф – генерал лейтенант П. Коновніцин, командир – підполковник Ушаков;

Сумський гусарський полк 11-ї бригади, 3-ї кавалерійської дивізії, 6-го піхотного корпусу. Шеф – генерал-майор граф П.П. фон дер Пален, командир – полковник Канчіялов;

Ніжинський драгунський полк 4-ї бригади, 1-ї кавалерійської дивізії, 1-го кавалерійського корпусу. Шеф – полковник Загряжський, командир – підполковник Михайлов;

Маріупольський гусарський полк 11-ї бригади, 3-ї кавалерійської дивізії, 3-го кавалерійського корпусу. Шеф – генерал-майор барон П. Меллер-Закомельський, командир – полковник князь І. Вадбольський.

Друга Західна армія:

Полтавський піхотний полк 1-ї бригади, 26-ї дивізії, 7-го піхотного корпусу. Шеф – полковник Ліпгарт, командир – підполковник Коншин;

Київський гренадерський полк 1-ї бригади, 2-ї гренадерської дивізії, 8-го піхотного корпусу. Шеф – генерал-лейтенант принц Саксен-Веймарський, командир – генерал-майор І. Інзов, командувач – полковник Чашніков;

Малоросійський гренадерський полк 3-ї бригади, 2-ї гренадерської дивізії, 8-го піхотного корпусу. Шеф – полковник Гессе, командир – підполковник Ахте;

Малоросійський кірасирський полк 3-ї кірасирської бригади, 2-ї кірасирської дивізії, 8-го піхотного корпусу. Шеф – генерал-майор барон Дука, командир не призначений;

Харківський драгунський полк 12-ї бригади, 4-ї кавалерійської дивізії, 4-го корпусу. Шеф – полковник Юзефович, командир не призначений;

Чернігівський драгунський полк 12-ї бригади, 4-ї кавалерійської дивізії, 4-го кавалерійського корпусу. Шеф – генерал-майор Панчулідзев, командир не призначений;

Київський драгунський полк 13-ї бригади, 4-ї кавалерійської дивізії, 4-го кавалерійського корпусу. Шеф – полковник Ємануель, командир – підполковник Семека;

Одеський піхотний полк 27-ї піхотної дивізії, 4-го кавалерійського корпусу. Шеф – полковник Потулов, командир не призначений.

Третя резервна (обсерваційна) армія:

Дніпровський піхотний полк 2-ї бригади, 18-ї піхотної дивізії, 1-го корпусу. Шеф – генерал-майор князь Хованський, командир – підполковник Благовещенський;

Лубенський гусарський полк 26-ї кавалерійської бригади, 11-ї кавалерійської дивізії. Шеф – генерал-майор Мелесино, командир не призначений, командир – підполковник Депрерадович;

10 козацьких полків.

Українська козацька бригада у Тульчині:

1-й Український козацький полк (командир – майор Пихельштейн);

2-й Український козацький полк (командир – полковник князь Щербатов);

3-й Український козацький полк (командир – полковник князь Оболенський);

4-й Український козацький полк, командир – майор Міницький).

Дунайська армія:

Український піхотний полк. Шеф – полковник Второв, командир – підполковник Поліванов;

Переяславський драгунський полк 21-ї бригади, 7-ї кавалерійської дивізії;

Волинський уланський полк 20-ї бригади, 6-ї кавалерійської дивізії. У складі Сербського загону генерал-майора Лідерса.

Переяславський драгунський полк 21-ї бригади, 16-ї піхотної дивізії, 4-го корпусу. Шеф – генерал-лейтенант Засс, командир – підполковник де – Бріньї;

Чугуївський уланський полк 23-ї бригади, 16-ї піхотної дивізії, 4-го корпусу. Шеф – генерал-майор Лісаневич, командир – полковник Олександров;

Чугуївський уланський полк 23-ї бригади, 7-ї кавалерійської дивізії, 4-го корпусу;

11 козацьких полків.

Загін у Сербії:

Волинський уланський полк 20-ї бригади, 6-ї кавалерійської дивізії. Шеф – генерал-майор граф Орурк, командир не призначений;

2 козацькі полки.

Другий резервний корпус:

Бригада 35-ї піхотної дивізії (6 батальйонів). Командир – підполковник Малоросійського гренадерського полка Пелагейко.

Калужський резервний корпус:

Конотопське рекрутське депо 43-ї піхотної дивізії (6 батальйонів);

Конотопське рекрутське 14-ї кавалерійської дивізії (4 ескадрони);

Ізюмське рекрутське депо (6 батальйонів). Командир – майор Макаров.

Про те, як саме і з яким настроєм йшло формування зокрема 5-го Полтавського козачого полку довідуємося з листа І. Котляревського з Горшина малоросійському генерал-губернатору Лобанову-Ростовському від 12 серпня 1812 р.: «... По препоручности вашего сеятельства 10 числа сего месяца начал я прием казаков к формированию 5 казачьего полка, но по медленному сначала доставлению казаков не так успешно делается, как бы хотелось. Впрочем,

люди, принятые мною, хороши, стариков нет и очень молодых мало; *большею частью поступают в казаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния*; все с пиками и саблями, но много есть сабель из кос переделанных; есть с ружьями и пистолетами, но сие оружие в посредственной исправности. Лошади небольшие, но к службе годные, одяние все новое, но надобно будет привести в единообразие; в одних шапках не соблюдена мера, ибо у одних довольно высокие, а у другие низки, но все одинакового вида».

Тільки з Київської губернії в Українське козацьке військо (1-й полк у Махнівці, 2-й полк у Білій Церкві, 3-й полк в Умані) на кінець червня було «поставлено» всього 552 624 «душ разного состояния», з них козаків – 3558, а з ними коней для унтер-офіцерів 312 голів.

У зв'язку з вище наведеними фактами, стає не зовсім зрозумілим те, звідки один з організаторів мережі французьких агентів-шпигунів в Україні Біньон черпав інформацію зовсім іншого змісту. Ніби селяни на Волині всі охоплені антимосковським настроєм, – як він доповідав у Париж, – палять магазини й урядові будинки в Острозі, Володимирі, Бердичеві. А царський уряд дуже зажурений такою поведінкою селян.

На той час в Україні помітно активізувалася й значна фортифікаційна робота, завдяки якій, зокрема, в майже неприступний для ворога оборонний пункт перетворилося навіть таке мирне поселення, як Житомир.

У липні 1810 р. у Києві, за півтори версти на південь від Печерської фортеці, розпочалася забудова Звіринецького укріплення, котра успішно завершилася в 1812 р. У серпні 1811 р. відбулася навчальна підготовка 20 тис. (17 піших батальйонів, один саперний та 16 кавалерійських ескадронів) гарнізону Київської фортеці, при 333-х гарматах, 20 тис. пудів пороху, 2 млн патронів і 43 тис. пудів борошна. Водночас проводились бойові стрільби, відпрацьовувалися заходи по розподілу особового складу по позиціям, організація розвідувальної служби, комплектування штатів, завдяки чому вже менш ніж через три місяці дане укріплення привели в повну бойову готовність.

Тоді ж значно розширили та переобладнали українські військові заводи, які різко збільшили випуск продукції. Так, Луганський ливарний завод (Катеринославська губернія) щорічно почав виготовляти у середньому по 240 гармат – мортир і 61 тис. пудів боєприпасів. Майже в 10 разів (до 25 тис. пудів на рік) зросло виробництво на розташованому в Чернігівській губернії Шосткінському пороховому заводі, який виготовляв третину всієї вибухівки в межах Російській імперії. Більш ніж 350 селітроварень краю щорічно поставляли в армію 50 тис. пудів необхідної фронту «гарматної сировини». Крім того, на продовольчих складах і в магазинах, розташованих на території України, зберігалось 320 тис. четвертей борошна, 30,6 тис. четвертей круп, 422 тис. четвертей вівса і ячменя, що становило понад половини всіх державних запасів.

НАМИРИ НАПОЛЕОНА ЩОДО УКРАЇНИ

Незважаючи на те, що південний напрямок наступу займав у стратегічних планах Наполеона другорядне місце після удару на Москву й Санкт-Петербург, імператор Франції не міг періодично не брати до уваги існування такого багатющого регіону, як Наддніпрянщина з добре укріпленим Києвом. Звідси, як вважав він, можна було очікувати несподіваних флангових ударів царської армії.

Говорячи про соціальний аспект проблеми, слід зазначити, що в Парижі сподівалися використати в боротьбі проти самодержавної Росії та її союзників різні верстви місцевого населення. Зокрема, покладали певні надії на нащадків козаків і старшини (так званого «українського панства»), які, на думку наполеонівського оточення, «ще й до сих пір сподіваються на відродження автономії». «Запорозжці, – йшлося в одному із тогочасних французьких документів, – гарно складені, міцні, відважні й невтомні. Вони перші піднімуть прапор повстання проти Москви, а за ними підуть й інші народи Російської імперії».

Ще однієї верствою, на чю лояльність особливо сподівався французький уряд, були поміщицькі селяни, яких Наполеон, як і скрізь у захопленій Європі, спочатку мав намір звільнити від кріпаччини. Ще за декілька років перед тим, 2 лютого 1807 р., харківський губернатор повідомив у Сенат, що ворожі агітатори поширюють чутки, згідно яких нападники буцімто не зроблять нічого злого простолюдинам, навіть більш того, скрізь скасують панщину. Втім, уже напередодні вторгнення в Росію, Наполеон добре простудіювавши хід повстання під проводом О. Пугачова, передумав щодо такого заходу. «... Коли я пізнав дикунство цієї численної групи російського народу, – пояснив він у Сенаті, – я відмовився від акту, що мав би наслідком смерть і найстрашніші катування багатьох родин». Існували сподівання й на кримських татар, котрі «мають високі патріотичні почуття і дуже болісно переносять російське ярмо».

Так зване українське питання в поглядах Наполеона помітно еволюціонувало. Специфічні підходи до нього виникли після того, як французькі війська провели успішні війни з Австрією та Пруссією в 1807 р., і опинилися в Польщі. Тогочасна Франція вперто не бажала відмовлятися від України на користь польської влади, а один з її державних діячів і дипломатів, Шарль Моріс де Талейран, прибувши навесні того ж року до Варшави, спеціально зайнявся організацією антиросійського заклоту в Україні. «Головна сила, – писав він у листі безпосередньо до Наполеона від 9 березня 1807 р., – корисного для нас руху в Київській губернії зосереджується в козаках. Але вони ще не озброєні. Їх виступ може також підтримати міліція даного краю».

У 1810 р., коли у військово-політичних колах Франції розглядалося питання стосовно головного напрямку та театру бойових дій у майбутній війні з Олександром I, постало відразу декілька відповідного спрямування планів. Один з них, окрім усього іншого, передбачав відокремлення від імперії Романових українських і литовських губерній, реорганізацію Польщі, захоплення Києва, закріплення на лінії «Двіна – Дніпро» й продовження переможного наступу на Москву. Розяснюючи власні наміри,

самопроголошений імператор тоді ж прилюдно заявив: «Через п'ять років я стану володарем світу, – залишилася одна тільки Росія, проте я розчавлю її!».

У задумах війни з Росією Україна цікавила Наполеона не лише, як стратегічний плацдарм, а й як невичерпне джерело продуктів харчування. Він також вважав, що населення зможе поставити на потреби його війська 50 тис. коней. Хоча в 1812 р. його оточення розрахувало, насамперед, на організацію тут з місцевих жителів до 60 тис. легких кіннотників, 10 тис. з яких безпосередньо служило б у складі французької армії (для розвідок, наскоків і охорони авангардів).

Водночас, у процесі підкорення Російської імперії суттєву роль мало відіграти її безповоротне відсторонення від узбережжя Чорного моря. Як один із практичних заходів, для цього планувалося створення двох нових, залежних від Франції, маріонеткових держав – так званих «наполеонід». Одна з них мала охопити Чернігівщину й Полтавщину, а друга – подніпровську частину Катеринославщини, Херсонщину, Таврію, Крим, а також всю долину від Донця до Дону. Узбережжя Азовського та Чорного морів стало б тоді кордоном на півдні. Козаки і кримські татари мали увійти до складу населення проголошених новоутворень з широкими правами автономії. Керманічем для кожної з «наполеонід» призначався вождь, який би правив згідно Конституції, що відповідала звичаям народів. Решту ж території України, що не увійшла до «наполеонід», передбачалося розподілити на дві частини, з яких Правобережжя мало увійти до Великого Герцогства Варшавського, а Галичина та Волинь – до Австрії, як винагорода за воєнну допомогу у війні проти росіян.

ЧАСТИНА II. ВТОРГНЕННЯ

НАПАД НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ АРМІЇ НА РОСІЮ Й ДОЛЯ УКРАЇНСТВА

Як відомо, в ніч з 11 на 12 червня 1812 р., використавши в якості приводу гіпотетичний намір Росії захопити Польщу («Будемо говорити відверто, – виказував тоді своє незадоволення Наполеон російському послу в Парижі князю Олександровичу Куракіну (1752–1818), – ви бажаєте заволодіти герцогством Варшавським, бажаєте здійснити проти нього військову агресію»), авангарди французької армії (три роти 13-го полку легкої піхоти), порушивши державний кордон Російської Імперії, переправилися на човнах на правий берег Німана й почали просуватися в напрямку адміністративного центру Ковенської губернії – м. Ковно (зараз – Каунас). Тоді ж поблизу с. Понемунь нападники звели три мости, перейшовши які, 1-а піхотна дивізія генерала графа Луї Шарля Морана (1771–1835), змусивши, після невеликої перестрілки, відступити пікети царського Лейб-гвардії козачого полку, почала закріплюватися на новій території. 12 червня сталося вторгнення в Росію основних сил французів, 13 червня другий корпус їх розпочав рух угору по річці Німан, а десятий корпус маршала Етьєна-Жака-Жозефа-Олександра Макдональда (1765–1840) – здолав її в напрямку «Гільзіт – Росієн». До вечора 14 червня переправа військ лівого крила французів вже завершилась і вони, зосередившись на правому березі Німана, відновили, незважаючи на розпочаті тоді ж з ініціативи Наполеона короткочасні й безрезультатні перемовини про мир з росіянами, рух углиб володінь Олександра I.

Впродовж 14–17 червня чотирма безкінечними потоками, по чотирьом мостам через Німан, трохи вище Ковно, з польської на російську сторону, просувалися французькі війська 1-го корпусу маршала Луї-Ніколя Даву (1770–1823), 2-го маршала Нікола Шарля Удіно (1767–1847), 3-го маршала Мішеля Нея (1769–1815), а також 1-го і 2-го кавалерійських корпусів під загальним командуванням маршала Йоахіма Мюрата. Позаду них йшли полки Старої і Молодої гвардії на чолі з маршалами Лефевром, Бєсьєром і Морт'є.

Особисто Наполеон із начальником свого головного штабу, маршалом князем Луї Олександром Берт'є (1753–1815), спостерігав тоді за проходженням військ з високого пагорбу на західному березі Німана. Імператор французів міг бути цілком задоволений: його армія йшла на війну, як на парад – зімкнутими лавами, із розгорнутими знаменами, мірним цокотом кінських копит і твердою, впевненою ходю солдатських чобіт. Вусані – гренадери у ведмежих шапках з червоними султанами, богатирі – кірасири в нагрудних латах, нарядні гусари в яскраво-червоних ментиках, суворі драгуни в касках з кінськими хвостами, артилеристи, понтонери, музиканти проходили повз свого «господаря», захоплено вітаючи його. Всі вони, як один, безмірно вірили в щасливу зірку Наполеона, звикнувши до того, що там, де їх державний володар, там – завжди перемога. Тому відправились у черговий похід із неабияким захопленням і самовпевненістю.

Вже 16 червня кіннота Мюрата, корпус Даву й частини гвардії зайняли місто Вільно (тепер – Вільнюс). Маючи намір оточити царську армію біля самого кордону, Наполеон віддав наказ про термінове поновлення мостів через місцеву річку Вілія (Вілейка). 18 червня армія Наполеона дійшла до лінії «Варшава – Тільзіт», а ще через добу кордон Росії поблизу міста Гродно перетнули 5-й корпус генерала Юзефа-Антонія Понятовського, 7-й корпус дивізійного генерала графа Жана-Луї-Ебенезера Реньє, 8-й корпус генерала графа Домініка Жозефа Рене Вандама і 4-й кавалерійський корпус генерала Марі Віктора-Ніколя де Латур-Мобура де Фе, а неподалік від містечка Пілон – 4-й корпус пасинка Наполеона, віце-короля Італії, генерала принца Ежена Роза (Євгенія) де Богарне, 6-й корпус тоді ще генерала маркіза Гувіона Сен-Сір Лорана і 3-й кавалерійський корпус генерала графа Емануеля Груші. Загалом же за два перших тижні літа 1812 р. у межах Російської імперії опинилося 448 083 ворожих вояки (включаючи 34-тис. австрійський корпус генерала Карла Філіппа Шварценберга, до яких трохи пізніше приєднався 9-й корпус маршала Клода – Віктора Перрена (33,5 тис. чол.), а у вересні того ж таки року – й інші підкріплення чисельністю у 199 075 чол. Таким чином, Наполеону

вдалося організувати на війну з росіянами 647 158 вояків щонайменше 10 національностей (німці, австрійці, поляки, італійці, голландці, португальці, іспанці та ін.), а також підготувати 1372 гармати. Попри термінову мобілізацію (так, частина призначеного до походу в Росію Паризького гарнізону вирушила в путь настільки зненацька, що їх генерали «виїхали із столиці, навіть ні з ким не прощаючись»), всупереч жахливому стану прикордонних шляхів сполучення, наявним вже тоді чималим втратам особового складу через дезертирство, мародерства й епізоотії у кавалерії, незважаючи на чисельні затримки й зупинки, викликанні відсутністю належної координації в діях свого командування, через Польщу, Литву й Білорусь, вони вперто просувалися все далі на Схід. Поступово ворог почав концентрувати свої сили (за виключенням хіба що 10-го корпусу маршала Макдональда, котрий отримав наказ наступати на Санкт-Петербург й 7-го (Саксонського) корпусу Реньє, що повинен був здобути Брест, Пінськ, а потім – й усією Волинь), зайнявши 30 червня 1812 р. Борисів, 6 липня – Мінськ (частини маршала Даву), 8 липня – Могилів і інші населені пункти.

Варто зазначити: російська сторона знала про агресивні наміри супротивника заздалегідь. Так, ще 3-го червня військовий міністр М. Барклай-де-Толлі повідомив литовському губернатору і корпусним командирам про очікуване вторгнення, а з 7 червня – й про місця його переправи через р. Німан. Це, звісна річ, дало змогу росіянам вже до середини червня дещо змінити дислокацію своїх військ, у результаті чого Наполеон на бажаних для себе позиціях їх вже не застав. Корпус генерала Петра Християновича Вітгенштейна (1768–1842) розташувався на правому березі Нижнього Німана, а частини Барклая-де-Толлі, маневруючи з 13 червня в напрямку на Свенцями, – між Ковно і Гродно, армія П. Багратіона – на лінії «Білосток – Брест».

Про напад наполеонівської армії Олександр I дізнався, перебуваючи з інспекцією у Вільно. Чітко усвідомлюючи всю серйозність становища, цар 15 червня підписав Маніфест про оголошення війни й, виконуючи обов'язки головнокомандуючого, ще через три дні наказав П. Багратіону якнайшвидше

рухати свої підрозділи на з'єднання з 1-ю армією. Втім, прибувши в армію, російський імператор, критично оцінив свої здібності воєначальника і фактично «виставив на цю посаду Барклай-де-Толлі». Саме йому він довірив здійснювати всі необхідні заходи від свого імені, а в екстрених випадках, навіть приймати рішення самостійно. В подальшому ж, не бажаючи порушувати чіткість і принципи єдиноначальства в керівництві бойовими підрозділами, всеросійський самодержець у ніч з 8 на 9 липня, за порадами державного секретаря Олександра Семеновича Шишкова (1754–1841) і О. Аракчеєва, на шляху з Дриси до Полоцька, остаточно залишив Ставку й переїхав до Москви.

Основним завданням царського генералітету на початковому етапі збройного протистояння стало недопущення того, щоб французи, користуючись перевагами в живій силі й темпах наступу, розгромили поодинокі, або ж взяли в лещата їх основні боєздатні формування. Саме тому 1-а армія під орудою Барклай-де-Толлі, в чій обов'язки входив захист від ворога шляхів до столиці держави, з початком війни розпочала марш-маневр у район р. Дриси. (Білорусь, права притока Західної Двіни). Незабаром пересвідчившись у тому, що захищати тут позиції не мало жодного сенсу, росіяни, просуваючись правим берегом Дніпра, 6 липня досягли Полоцька. Потім, долаючи супротив корпусу Єжена Богарне, продовжили марш на Вітебськ, де залишились до 11 липня. При цьому успіхом росіян на даному етапі війни слід вважати битву під Островною, що відбулася о 8-й годині ранку 14 липня. Під час неї 3-а дивізія графа П. Коновніцина зуміла не тільки відбити всі атаки маршала Мюрата (в числу штабі перебував тоді сам Наполеон), але й організовано відступити на задалегідь намічені рубежі. Через два тижні, в ніч на 27 липня, керівництво 1-ої армії отримало звістку про «справу П. Багратіона під Могильовом» (див. нижче). Пересвідчившись у тому, що наступальний порив французів ще далеко не вичерпано й так легко об'єднати зусилля двох армій для боротьби з ними поки що не вдається, Барклай-де-Толлі, з метою дезорієнтувати супротивника чутками про підготовку до вирішального бою, продовжив відход до Смоленська.

Майже в тому ж напрямку, але через Несвіж, просувалася й 2-а царська армія. Уникаючи нападів 4-го кавалерійського корпусу Латур-Мобура та військ молодшого брата Наполеона, короля Вестфалії принца Ієроніма (Жерома) Бонапарта, ранком 24 червня вона дійшла до м. Мир, а вже 6 липня, під прикриттям ар'єргарду з донських козаків генерала від кавалерії графа Матвія Івановича Платова (1751–1818), що рухався на 15 верств попереду основних частин, успішно переправилася через Німан. Наступного дня росіяни опинилися неподалік від населеного пункту Кореличі. Тут, дізнавшись про те, що Мінськ захопив неприятель і шлях на північ фактично відрізано, Багратіон пішов до Бобруйська (якого досяг 6 липня), а звідтіль, – ще далі на південний схід, у бік Могильова. Проте 20 липня 1812 р. Даву, «залізний маршал наполеонівської Франції», випередивши росіян буквально на декілька годин, зайняв це місто. В свою чергу, Багратіон, не бажаючи змінювати власні плани, зосередив основні сили із 7-м корпусом на чолі Миколи Миколайовича Раєвського (1771–1829) в 11 км південніше Могильова, поблизу с. Салтанівка. Ранком 23 липня він зненацька атакував ворога. Такого жорстокого бою, як тут, ще не було від початку війни. Хоча Даву й відбив усі шалені напади М. Раєвського, проте його активні дії дали змогу основним силам 2-ої армії (до яких 15 липня долучилися й вцілілі бійці Раєвського), разом з обозами, без втрат перетнути Дніпро й рухатися далі за маршрутом Новий Бихів – Мстиславець – Смоленськ. Остаточне ж з'єднання обох царських армій відбулося під розташованим неподалік від Смоленська селищем Рудня, де наприкінці липня 1812 р. з військами Барклая-де-Толлі зустрівся спочатку кінний корпус 2-ої армії під орудою М. Платова, а згодом сюди підійшов й П. Багратіон зі штабом. Успішне завершення даного вельми складного маневру призвело не лише до остаточного впорядкування центрального військового керівництва (після злиття обох армій під Смоленськом всі збройні сили росіян очолив М. Барклай-де-Толлі), але й означало руйнацію планів Наполеона розгромити царські армії поодиноці та здобути блискавичну перемогу.

Разом з тим слід мати на увазі: означені поразки французів і їх союзників далеко не вичерпували всіх їх невдач на початковому етапі війни. Зокрема, продовольчі труднощі й спротив місцевого населення на чотири дні затримали під Гродно війська Бонапарта. В останні дні липня 1812 р. завершилася повним провалом спроба військ Наполеона прорватися до Санкт-Петербургу, в ході якої підрозділи маршала герцога Н. Удіно зазнали нищівної поразки від корпусу П. Вітгенштейна, що прикривав підходи до російської столиці. Не вдалася нападникам також і спроба переправи з головними силами (близько 180 тис. чол.) через Дніпро в районі «Росва – Ляди» з метою, вийти росіянам у тил і відрізати їх від Москви. В російському суспільстві й армії більшість жадала рішучого бою. В цілому ж лише за 38 днів боротьби на сході іноземний імператор втратив понад 200 тис. своїх вояків (з яких понад 120 тис. – у районі «Могилів – Шклов – Бихов»).

Царська ж армія, навпаки, потроху скорочувала різницю в живій силі, головним чином, за рахунок прилучення до боротьби додаткових людських ресурсів. Так, 6 липня Олександр I підписав Маніфест, згідно якого в 16 губерніях Центральної Росії та Поволжя розпочалося створення народного ополчення (усього – до 300 тис. чол.). Офіцерський склад ополчення комплектувався із дворян, кріпосні селяни набиралися туди з дозволу поміщиків, а вихідці із інших станів – добровільно.

Із перших днів російсько-французького протистояння активну участь у ньому на боці Олександра I брали як етнічні українці, так і вихідці з тих регіонів Російської імперії, що нині становлять територію незалежної України. Наприклад, протягом 12–30 червня вперше вступили в бій з французькими роз'їздами бузькі козаки, які також здійснювали охорону комунікацій, проведення розвідки та забезпечення оперативного зв'язку в районі Мозиря, Бобруйська та Мінська. В ар'єргарді 1-ої армії знаходилися Ізюмський, Маріупольський і Сумський гусарські полки, а Охтирський гусарський, Київський і Чернігівський драгунські з'єднання брали участь у прикритті відходу 2-ої армії. При цьому вони, розгромивши 27–28 червня у ході

оборонної акції дев'ять наполеонівських полків неподалік від білоруського містечка Мир, заслужили за свій героїчний вчинок особливу подяку від П. Багратіона. В бою під Островною 14 липня особливо відзначився Чернігівський піхотний полк. 1-й і 3-й козачі полки під головуванням полковника графа І. де-Вітте, за рапортом генерал-лейтенанта барона Фабіана Вільгельмовича фон-дер-Остен-Сакена (1752–1837) начальника Дунайської армії Павлу Васильовичу Чичагову від 19 жовтня знаходились у «дивовижно гарному стані», були відправлені під Брест-Литовський – для захисту міста від 16-тисячного загону французької піхоти й кавалерії, а також здійснення нападів на ворожі гарнізони «вниз по річці Буг, до Гранева, де супротивник для налагодження зв'язків із Варшавою вчергове звів міст».

Помітно активізувалося й формування загонів антинаполеонівського народного спротиву. Першими почали формуватися чотири полки Українського козачого війська в Київській і Подільській губерніях. Причому, в той час, як царські урядовці розраховували створити їх за два місяці, вони фактично повністю організувалися лише за 40 днів, завдячуючи самосвідомості новобранців. Крім того, саме тут додатково постало ще 5 кінних загонів – так званих «лісових козаків», до складу яких увійшли об'їждчики й лісничі Південно-Західного краю.

З іншого боку, з протягом 13–27 червня в Полтавській і Чернігівській губерніях, під офіційною назвою «малоросійські кінно-козацькі полки», встали до строю 15 (9 полтавських і 6 чернігівських замість запланованих восьми) іррегулярних частин (загальною чисельністю 42 тис. чол., з поміж них – 18 тис. вершників). Водночас розпочалося створення земського ополчення. Причому як ополченці, так і козаки в багатьох випадках озброювались, купували обмундирування та утримувались за рахунок не державних, а приватних коштів. Довідавшись про значні витрати на означені потреби місцевих хазяїв, уряд, дослухаючись до порад малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна, суттєво зменшив їм казенні податки. Наприкінці червня Київський військовий губернатор, генерал від інфантерії М. Милорадович в одному із

рапортів військовому міністру М. Барклаю-де-Толлі доповів про те, що на території ввіреного йому краю, за допомогою повітових маршалів, розпочалася організація трьох козачих полків – в Махновці, Умані та Білій Церкві. Через тиждень біля м. Калуга вже йшла повною ходом концентрація всіх сформованих до цього в Стародубі, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Ромнах, Сумах, Ізюмі, Глухові, Рославлі, Торопці рекрутських батальйонів, кавалерійських ескадронів і артилерійських рот, загальне керівництво над якими Олександр I доручив генералу від інфантерії Милорадовичу, водночас звільнивши його від обов'язків Київського військового губернатора. 29 липня черкаський земський справник, колезький радник Олександр Баранов проінформував тодішнього цивільного начальника Київщини графа Олександра Львовича де-Санті стосовно того, «що зібрані для Українського війська козаки всі, скільки належало у відповідності до розпоряджень, із усім їм потрібним, у супроводі нарочних від поміщицьких економік на збірний пункт ще 22 числа цього місяця відправлені». Документи зберегли для нас багато імен окремих героїв, які, жертвуючи всім, зокрема і своїми статками, добровільно йшли на фронт.

Однією з форм участі українського населення у війні стало забезпечення царських військ усім необхідним. Наприклад, уже з кінця червня було в основному налагоджено постачання до 2-ої армії, в ході якого селяни на своїх підводах везли продовольство, набої, порох і різне військово спорядження з губерній України спочатку в Пінськ, Мозир, Рогачов, Бобруйськ, а звідтіль, – на військові позиції. Тоді в транспортуванні боєприпасів тільки для 3-ї армії виявилось зайнятими 17 686 селянських возів, а вантажі для Дунайської армії, що маршем рухалася на Волинь, доставляли 2,5 тис. погоничів, 5,5 тис. возів й 11 тис. коней. У Києві, Житомирі й Сосниці формувалися великі продовольчі бази, а в багатьох інших містах – армійські склади – магазини. В цілому до середини грудня 1812 р. царська армія одержала з України близько 167 тис. четвертей борошна, понад 21 тис. четвертей круп, 283 тис. четвертей вівса, 64 тис. четвертей сухарів і понад 22 тис. бойових коней.

З початком бойових дій помітно зростає також роль українців в обороні загалом країни й місцевих фортець. Так, зброя київського Арсеналу сприяла успішним діям Чернігівсько-полтавського об'єднаного ополчення генерал-лейтенанта М. Гудовича, а також прислужилася в партизанській війні у Росії, Україні та Білорусі, розгрому та вигнанню супротивника за межі країни, в закордонному поході 1813–1814 рр. Будучи, за царським наказом, у липні–жовтні 1812 р. евакуйоване за межі Кисва, його бойове спорядження прислужилося в ході Бородінської битви (перший обоз з київською артилерією, артилерійським знаряддям і похідними кухнями прибув до Москви безпосередньо перед нею), на тилових армійських базах у Тарутино (в другому обозі, який тягнули 190 пар волів, знаходилось 17 мідних фортечних і польових гармат з лафетами, 24 гармати невеликого розміру без лафетів, 21 зарядна скриня з картечцю, три похідні кузні, 81 бочка і 17 скринь з кременями для рушниць), а також і при укріпленні Тули, Мурома і Воронежа.

ЧУЖИНЦІ Й БОРОТЬБА З НИМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Маючи намір загарбати собі всю Російську імперію, Наполеон добре усвідомлював: реалізація цього складного завдання можлива лише за умови вдалих дій його армій у різних областях цієї неозорої держави Романових. «Якщо я здобуду Київ, – заявив імператор французів напередодні вторгнення 1812 р., – я візьму Росію за ноги, якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову, захопивши Москву, я влучу їй у саме серце».

Для того, щоб перемогти на південному фронті свого наступу, тобто, – повністю захопити підросійську Україну, французьке командування планувало направити сюди підрозділи союзної йому османської армії, 20 тис. вояків Польсько-саксонського корпусу, а також активізувати в південно-західних губерніях Росії власну диверсійно-шпигунську агентуру. Проте, в зв'язку з тим, що турецький султан ще до початку збройного протистояння Наполеона з Олександром I підписав із останній мирну угоду в Бухаресті, а також враховуючи факт успішної нейтралізації царськими спецслужбами значної

частини ворожої агентури у себе в тилу, потенційні сили й заходи нападників помітно ослабли.

Операція, яку з певною умовністю, можна назвати «Рух на Південь», була розпочата Наполеоном після захоплення Північної Білорусі та Смоленської губернії. 10 липня він наказав командирі Саксонського корпусу Ж.-Л. Реньє розгромити 3-ю армію генерала Олександра Торماسова, що боронила шлях на Київ, й захопити Волинь. Однак цьому плану не судилося здійснитися, оскільки росіяни, відводячи удар від зазначеного регіону, розділили свої війська на три частини, одна з яких (кавалерія) 13 липня вибила окупантів з Бреста, а друга в ніч на 15 липня, оточивши в Кобрині 5-тис. загін саксонців, після 9-годинного бою примусила його капітулювати (при цьому в полон до переможців потрапили 1 генерал, 66 офіцерів, 2234 унтер-офіцерів і рядових).

Ця поразка змусила Наполеона кардинальним чином змінити свої оперативні наміри. Передислокувавши власні збройні сили й призначивши головним начальником на даному напрямку генерала Шварценберга, він наказав тепер наступати в Україну не лише саксонцям, а й Австрійському корпусу, Польській дивізії генерала Косинського та 17-ій дивізії (мала окреме завдання – здобути Бобруйську фортецю), зміцнивши їх полками резервних корпусів маршалів Клода Віктора і П'єра-Франсуа-Шарля Ожеро.

22 липня об'єднані сили ворога розпочали наступ проти армії Тормасова. Особливо жорстокі бої відбувалися 30–31 липня під Городечно, де саксонцям ціною величезних втрат таки вдалося прорвати оборону лівого флангу росіян. Утім останні, успішно форсувавши Західний Буг і вийшовши в тил дивізії Косинського, зуміли організовано відійти за р. Стир. Незважаючи на те, що російський 2-й резервний корпус під командуванням генерал-лейтенанта Федора Федоровича Ертеля (18 тис. чол.) з боями відходив до Мозиря і знищував за собою всі можливі засоби для переправи, французи наприкінці липня спромоглися форсувати Прип'ять і невеличкими загонами пробитися в межі Чернігівської та Київської губерній, проторивши собі шлях власне на Київ. Незабаром, у серпні–вересні 1812 р., наполеонівським підрозділам

вдалося захопити Ковельський, Володимирський, Луцький і частину Дубенського повітів Волинської губернії, де відразу ж було встановлено жорстокий окупаційний режим.

Маючи намір нейтралізувати агресорів на півдні, Військове міністерство Росії вжило додаткових заходів як по укріпленню місцевих оборонних споруд й посиленню боєздатності розташованих тут військ, так і стосовно посилення збройної боротьби населення в зайнятих ворогом місцевостях. Зокрема, з Києва до Полтави, за розпорядженням генерала П. Багратіона, евакуювали документи міських архівних установ, наявні коштовності, цінності Лаври й монастирів, казенні запаси та інше майно. Водночас влада зміцнила гарнізон тамтешньої фортеці (2,5 тис. солдатів) військовослужбовцями 4-го Полтавського козачого полку, шістьма регулярними батальйонами 3-ї армії (для виконання караульної служби в місті і його околицях), а також окремим Кінним полком (1000 чол.), що підпорядковувався безпосередньо магістрату.

З 1 липня відновилися й набули неабиякого розмаху розпочаті ще до війни оборонні роботи навколо Києва. Тут силами майже 12 тис. як місцевих городян, так і селян Київської губернії, споруджувалися додаткові редути, форти та батареї, будувалися і ремонтувалися призначені для солдат 3-ої армії казарми тощо. Щоб забезпечити безперервний зв'язок між обома берегами Дніпра, влада прийняла рішення побудувати наплавний міст через річку. Навіть на віддалених підступах до Києва, з північного напрямку, 700 землекопів зводили польові укріплення. Завдяки ж самовідданій праці населення і солдатів гарнізону вся величезна робота з підготовки Києва до оборони в основному завершилась до початку серпня.

Вторгнення французів в Україну збурило все населення й спонукало його на боротьбу з ворогом. Народне ополчення, не входячи до складу регулярного війська, перебувало на утриманні «людності» з тією обов'язковою умовою, щоб усі зібрані тою чи іншою громадою кошти використовувалися на закупівлю необхідного йому спорядження (кінська зброя, мундири встановленого зразку, три сорочки, дві пари чобіт, стільки ж полотняних і сукняних онуч, шапки з

решетилівських смушок, чорна бурка, нагайки та два пояси). З козаків Чернігівського та Ніжинського полків у Чернігові зорганізували Перший козачий полк під командуванням полковника Семеки, до якого ввійшли також і представники міщанського стану. Поруч із простолюдинами сюди зараховували (у відповідності до загальноімперських правил, – переважно на офіцерські посади) і дворян. Ті з них, хто перед тим не служив у міліції, отримували перший офіцерський чин, відставні ж військові – чини, з якими виходили у відставку. Своє бойове хрещення сформований полк отримав у вересні 1812 р., коли його вояки, переправившись через Дніпро поблизу с. Старе і зайнявши позиції між Речицею та Гомелем, розгромили загін 17-ї Польської піхотної дивізії генерала Яна-Генріка Домбровського (1755–1818), змусивши того не тільки відступити аж до Могильова, але й відмовитись від планів подальшого наступу. Після цього, виконуючи наказ Олександра I, козаки полку певний час залишалися в Чернігівській губернії «для утримання там тиші».

Поруч із збірними «козачими» частинами формувалося і земське ополчення, на утримання якого український люд зібрав 9027 руб., 13,5 пудів срібла, декілька кілограмів золота, величезну кількість вогнепальної та холодної зброї, свинцю, пороху, коней, волів, продовольства, одягу, котлів для приготування їжі тощо. Передбачалося, що ополченські загони Чернігівської губернії, чия організація доручалась повітовому дворянству, створять і другий ешелон на підтримку регулярної армії та використання в якості охорони «від вторгнення ворожих банд з боку губерній Могильовської та Смоленської, де велися бойові дії». За своєю внутрішньою структурою кожен з таких ополченсько-піхотних полків мав складатися з 4-х батальйонів по 4 сотні в кожному (сотня – 150 ратників). Командиром одного з найбільших таких об'єднань – Ніжинського, став відставний підполковник Г. Левицький, який одночасно керував і Борзнянським ополченням. Крім того, з чернігівських ополченців і козаків наприкінці серпня – на початку вересня 1812 р. оформився так званий «кордонний цеп», що тягнувся від с. Ключі Городянського повіту на

800 км. Всього ж за період війни з французами Україна виставила 68,9 тис. вояків, у тому числі – 33,4 тис. кінних (без офіцерів і унтер-офіцерів).

У зв'язку з цим, так би мовити «на персональному рівні», ще раз слід згадати одного з провідних ініціаторів формування козацьких полків, уродженця м. Полтави, видатного українського письменника, драматурга, першого класика нової української літератури, офіцера Сіверського карабінерного (1796–1808) та Псковського драгунського (1807–1808) полків, капітана, наглядача (завідувача) Полтавського «Будинку виховання дітей бідних дворян» (1810–1812) Івана Петровича Котляревського. Малоросійський генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський у перші дні серпня 1812 р. особисто доручив йому сформувати в містечку Горошин Хорольського повіту Полтавської губернії 5-й козацький полк. Прибувши на місце нової служби 3 серпня, І. Котляревський, за умови, що створюване ним «дітище» буде збережено і після закінчення війни як постійне козацьке військо, розпочав активний запис бажаючих до його лав. Уже 2 вересня повністю готовий до бою 5-й кінний полк вирушив з Горошина (через Лубни, Пирятин, Прилуки, Борзну) в напрямку до Калуги й Тули. 6 вересня, передавши його в розпорядження тамтешнього військового начальства, І. Котляревський повернувся до Полтави. За успішне виконання даного завдання він отримав чин майора й подяку від уряду, а трохи пізніше – ще й пам'ятну медаль на честь перемоги над Наполеоном. Усього до полку, як засвідчив рапорт Котляревського малоросійському військовому губернаторові від 20 серпня 1812 р., записалось 760 козаків «із кіньми».

Враховуючи численні випадки варварського ставлення французьких солдат до місцевого населення, царські генерали докладали максимум зусиль для роздмухування в тилу ворога ворожого ставлення до загарбників і масового розгортання партизанського руху. Яскраву характеристику результатів цих дій, наприклад, у Волинській губернії, давав О. Тормасов у своєму листі М. Барклай-де-Толлі від 27 серпня 1812 р. «Край цей, – читаємо в ньому, – переходом австрійських і саксонських військ зовсім пограбований, скрізь

пустка; жителі ... сховалися у лісах і в болотах, де перебуваючи перетинають сполучення між військами, нападають на транспорти та партії, хапають кур'єрів». Навіть австрійські офіцери змушені були визнати, що в окупованих повітах Волині почалося повстання, чії учасники, вивівши з ладу кілька тисяч ворожих солдатів і офіцерів, а також знищивши багато обозів з продовольством і фуражем, завдали супротивнику відчутних втрат, остаточно поклавши край їх надіям на підтримку автохтонного населення. Переважна частина українського панства поставилася до приходу Наполеона також негативно, оскільки не вірила в те, що саме він звільнить Україну. До того ж можливість привнесення французами революції лякала шляхетство загрозою соціального терору й зміною всього суспільного ладу. І як би там не було раніше, але саме в межах Російської імперії українська еліта сподівалася знайти силу, здатну ефективно охороняти її спокій та забезпечувати привілеями.

МНИМИ ТА РЕАЛЬНИ ПРИБІЧНИКИ НАПОЛЕОНА В УКРАЇНІ

Згідно документів початку XIX ст., існувала певна група осіб – представників різних верств населення, які з деякою надією бажали приходу військ Наполеона в Україну, а коли це сталося радо їх вітали.

Зокрема, окремі місцеві поміщики саботували організацію антифранцузького козачого війська й земського ополчення, не відпускаючи до їх лав власних кріпаків. При цьому вони часто виправдовувались необхідністю уникнути розорення своїх господарств через масовий відтік робочих рук. Зрозуміло, такого «пасивного» типу опозиційні діячі сподівалися, в разі перемоги супротивника, заслужити максимум особистих преференцій.

Були й інші, здатні здійснити вже безпосередню, але безбройну допомогу нападникам у їх намірах підкорити українців. Про одного з них йшлося в листі М. Милорадовича до О. Гормасова: «Землеміри тутешньої (Київської. – Авт.) губернії – всі малоросіяни, у вірності їх сумніву не маю, крім

одного – і то тільки тому, що навчався у Кременці*, тому тримаю його в Києві. Хоч усіх повітів карти, також і ті, що стосуються поштових шляхів, зберігаються в архіві міста Києва, але при відступі військ дехто з-поміж тутешніх (польських. – Авт.) дворян не знехтує нагодою надати неприятелеві точні карти, які вони мали ще за часів Речі Посполитої».

Отже, мова йде про осіб, які могли долучитися до польського суспільно-політичного руху проти царської політики.

Проте, окрім цього, вельми пасивного, спротиву царській адміністрації в Україні тоді існували й більш рішучі діячі проти самодержавства. Так, коли восени війська Наполеона захопили декілька західних повітів Волинської губернії, місцеві «автономісти» виказували з даного приводу неприховану радість, очікуючи, що з приходом освічених європейців тут буде запроваджено Кодекс Наполеона, а Україна стане самостійною державою без кріпосницьких порядків. Дійшло навіть до того, що ще в період кампанії 1806–1807 рр. мешканець Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, дворянин Я. Могучовський публічно висловив побажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію», в Переяславському повіті один з лідерів «наполеонівської партії», поміщик В. Лукашевич, пив за здоров'я імператора французів, а в Пирятинському прилюдно проголошувались тости «за республіку». Йдучи ще далі, волинський діяч Чайковський прагнув організувати козацьке «рушення» на допомогу Наполеону. Саме тоді він продовжував успішно просуватися вглиб володінь російського самодержця.

У період війни 1806–1807 рр. уродженець Чернігівщини, а в білоруському Могильові діючий православний архієпископ(!) Варлаам (Шишацький) примудрився навіть до складання присяги на вірність іноземному імператорові.

Утім, за переконанням В. Ададурова подібні висловлювання та вчинки «нетверезих осіб» мало що означали на практиці, а тому «не розцінювалися

* Тобто – серед польської молоді, яка значною мірою підтримала Наполеона, розраховуючи на відновлення Речі Посполитої.

царською адміністрацією як доказ їхньої неблагонадійності ані у 1812 р., ані, тим більше, у 1807 р.».

Цікаво, що ж у такому разі могло стати за дійсний доказ супротиву самодержавства? – тільки безпосередній виступ зі зброєю в руках поодиноких дворян чи архієпископа?

Хоча при цьому і слід визнати: «казус Шишацького» (В. Ададуrow) за своєю суттю не можна в повній мірі розглядати як антитезу в загальних діях української еліти серед якої понад 25% офіцерського складу царської армії становило власне «малоросійське» дворянство.

БИТВА ЗА СМОЛЕНСЬК І УЧАСТЬ У НІЙ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ

Захопивши 18 липня 1812 р. м. Вітебськ, де до рук французів потрапив майже тижневий запас продовольства, вони розпочали похід на Смоленськ. Авангард їх наступу при цьому складали три кавалерійські корпуси (15 тис. шабель) маршала Мюрата, який ранком 2 серпня пройшов форсованим маршем Ляди і вирушив у напрямку до Красного. Проте поблизу цього населеного пункту нападники наразилися на збройний супротив розташованого тут загону полковника Дмитра Петровича Неверовського (1771–1813), у якому налічувалось 7,2 тис. вояків і 14 гармат. Незважаючи на чисельну перевагу ворога (до нього приєдналися також піхотні полки з корпусів Нея й Богарне), царські підрозділи вчинили відчайдушний опір, що продовжувався до пізнього вечора. В їх числі харківські драгуни, підготовлені до ведення змішаного бою, не раз самовіддано кидалися в штикову на переважаючі сили іноземців. Утім атака неприятеля з фронту, а також загроза обходу ним лівого флангу та втрати гармат, примусили Неверовського залишити Красне та, вишикувавши свої частини в каре, розпочати відхід до Смоленська (за 6 км від якого до нього приєднався 7-й піхотний корпус М. Раєвського). Після того, як стало цілком очевидно, що спроба наполеонівських воєначальників зненацька захопити смоленські укріплення провалилася, обидві сторони розпочали підготовку до другого етапу битви за це стародавнє місто.

Намагаючись оволодіти Смоленськом і вийти царським військам у тил, щоб відрізати їх від Москви, Наполеон з головними силами (близько 180 тис. чол.) переправився на лівий берег Дніпра. Попервах його підрозділи рухалися настільки швидко, що, як писав безпосередній учасник тих подій, А.-О. де Коленкур, «це стрімке просування, за відсутності дорогою належних продовольчих складів, вичерпувало й розорювало всі запаси й місця, придатні для проживання, які ми зустрічали на своєму шляху. Авангарди ще якимось чином годувалися, але вся інша армія вмирала від голоду. В результаті перевантаження, нестатків і дуже холодних нічних дощів загинуло до 10 тис. наших коней». Всі ці обставини, а також надія на те, що росіяни зосередяться й дадуть розгромити себе в єдиному генеральному бою, зумовили подолання відстані французами до Смоленська за пару днів.

Цікаво те, яку роль відводили українцям у цих подіях Наполеон і його спільники. Так у нотатках учасника битви під Смоленськом князя Євстафія Сангушки читаємо (30 липня 1812 р., Вітебськ): «Його Величність одного разу зробила мені честь запитати мене: чи патріотичний рух можливий на Волині. Доки Багратіон і Платов були там або близько, я вважав це за неможливе. Але якби їх відсунути до Случа, тоді у жовтні місяці його Величність матиме 8000 озброєного війська, зложеного з дрібної волинської шляхти. Якщо його Величність залишиться на зиму в Росії, це військо буде йому у велику користь, завдяки знаності російської мови, якої поляки з Корони зовсім не розуміють... Нехай його Величність, наш володар і добродій, матиме на увазі цю країну [Волинь], яка зробить усе можливе, щоб доказати своєму суверенові свою вірність і відданість».

Слід зазначити, що на той час Смоленськ майже не був готовий до тривалої успішної оборони. Так, за станом на літо 1812 р. його околиці вже давно й безнадійно втратили своє стратегічне значення. Власне в місто, де переважали дерев'яні будівлі, для захисту яких від вогню розпечених гарматних ядер артилерії нападників, місцева влада в особі губернатора барона Аша майже нічого не зробила. Смоленськ прикривали лише старовинна

фортечна стіна й кілька наполовину зруйнованих земляних укріплень бастионного типу. Ситуацію ускладнювали й панічні настрої, що існували тоді у мирних городян. Та попри все, російська сторона вирішила боронити Смоленськ, намагаючись, з одного боку, виграти час для остаточного з'єднання своїх Першої та Другої армій, а з іншого, – для того, щоб не залишати супротивникові розташовані в його межах наповнені склади.

Вирішальні бої за Смоленськ розгорнулися о 7 годині ранку 4 серпня 1812 р. Основні сили французів, оточивши його з усіх боків, підрозділами кінного корпусу маршала Груші, якого підтримували піхота й артилерія Мюрата, Нея та Даву, пішли в атаку на позиції оборонців. Через дві години, коли під стіни міста прибув сам Наполеон, збройний натиск посилювався. Проте гарнізон вперто відбивав усі спроби нападників досягти перемоги. Зокрема, розташована в смоленському передмісті Рачевка 27-а дивізія, вдаючись до рукопашних сутичок з поляками Ю. Понятовського, що декілька разів спалахували серед палаючих будинків, мужньо захищала лівий фланг. Солдати й офіцери дуже виснаженої в попередніх боях дивізії Неверовського протягом того важкого дня не тільки встояли проти 40 ворожих атак на власні позиції, але й спромоглися провести успішний бій на схід від греблі, що вела із Смоленська до Красного. Не менш героїчно трималися й бійці 7-го корпусу М. Раєвського, а також приєднані ним до своїх рот 6 тис. місцевих ополченців. Всього ж в той день проти 185 тис. наполеонівських вояків, які мали 300 гармат, діяло лише 20 тис. росіян при 180 гарматах.

Ранком 5 серпня бої поновили. Причому французи, оточивши Смоленськ з півдня, намагалися прорватися до міста, але були відкинуті свіжими силами росіян з контингенту Першої та Другої армій, що підійшли сюди вночі. До середини дня йшла артилерійська перестрілка й окремі незначні сутички, а в три години, здолавши згарища, що утворилися на місці смоленських передмість, ворог на короткий час підійшов до фортечних стін, де вчергове зазнав поразки. О 17 годині, після часткового оволодіння Молоховською брамою, солдати корпусу Даву потіснили оборонців, але їх 4-та піхотна дивізія

незабаром ліквідувала й цей невеличкий успіх славетного маршала. Після всіх проведених атак, нападники втратили 29 тис. вояків, а армія Олександра I – 9,6 тис. Не витримавши супротиву, роздратований Наполеон наказав повністю спалити місто. Тисячі бомб, гранат і начинених ядер полетіли на будинки, башти, магазини, церкви, все навкруги запалало...

Царські воєначальники усвідомлювали: за такої ситуації продовжувати оборону Смоленська недоцільно. Саме тому в ніч з 5 на 6 серпня М. Барклай-де-Толлі сформував ар'єргард з декількох єгерських полків і наказав розпочати відхід. І вже за дві години до світанку, розібравши міст через Дніпро, огорнуте полум'ям місто залишив останній солдат з корпусу генерала Дмитра Сергійовича Дохтурова (1759–1816). Відхід прикрила дивізія графа П. Коновніцина, в складі якої, героїчно бився й Одеський піхотний полк. 6-го серпня, в той самий день, коли війська царської Другої армії, виставивши потужні заслони поблизу Прудіщева, відступили по Московській дорозі, а Перша армія, відійшовши на північ по Петербурзькому тракту й здійснивши непомітний для ворожої розвідки фланговий маневр, незабаром успішно об'єдналися, в повністю зруйнований війною Смоленськ урочисто ввійшли французи.

Незважаючи на те, що після Смоленської баталії царські війська отримали можливість спільних дій по всьому фронту, втрата цього міста сприймалася в російському суспільстві як доказ того, що військовий міністр знаходиться, м'яко кажучи, не на своєму місці. Зокрема, Олександр I, хоча й довіряв своєму призначенцю, однак був незадоволений «отим його відступом, що ніяк не закінчиться». Саме після зазначеної події під Смоленськом рідний брат імператора, великий князь Костянтин Павлович, у присутності своїх ад'ютантів сказав Барклаю: «Німець, зрадник, негідник, ти продаєш Батьківщину!». Не менш гостро критикував Михайла Богдановича і його колега по проведенню всіх операцій початкового етапу війни П. Багратіон. «Генерал він не те що поганий, але навіть зовсім нікчемний, а до його рук віддали долю нашої Вітчизни. Нерішучий, боягуз, дурний, повільний у своїх діях й має одні

лише негативні риси». Ненавидів цього міністра також і граф О. Аракчєєв. Навіть прості солдати після Смоленська почали вважати, що «він, Барклай, – німець, підкуплений Бонапартом і тому зраджує Росію».

Втім, автори всіх цих досить різних й не завжди справедливих зауважень мали рацію в одному: після залишення Смоленська царські армії (Перша, перетнувши 7 серпня 1812 р. Дніпро, зупинилася неподалік від Дорогобужа, а Друга, підійшовши 8 серпня до Соловйової переправи, форсувала цю річку впродовж наступної доби) на своєму шляху до самої Москви не мали вже великого опорного пункту, навколо якого можна було б організувати ефективну й довготривалу оборону. Французи ж, між тим, продовжували просуватися на Схід.

Пробувши в захопленому Смоленську 6 днів й пересвідчившись у тому, що зимівля в ньому неможлива, Наполеон відновив наступ. Так, у ніч з 14 на 15 серпня його війська, переслідуючи Першу армію, витіснили її ар'єргардні частини з Дорогобужу. Наступного дня під їх ударами впала Вязьма, після чого до Москви залишилося всього 200 км.

Подібного роду тактичні досягнення іноземних нападників викликали серйозне занепокоєння в придворних колах Російської імперії. Стало зрозуміло, що бойовий потенціал наполеонівських солдат ще далеко не вичерпано й вони, в разі відсутності ефективного опору, зможуть перемогти. В зв'язку з цим виникла нагальна потреба зміни вищого військового керівництва в царських збройних силах.

15 серпня в арміях поширилась звістка про призначення новим головнокомандувачем М. Кутузова, а ще через 4 дні, в селі Цареве-Займище, куди військовий міністр Росії М. Барклай-де-Толлі відвів підпорядковані йому частини, відбулася фактична передача ним своїх владних повноважень майбутньому переможцеві «корсиканської потвори». Або, як казали тоді у військах: «Пришел Кутузов бить французів!».

Призначаючи 67-річного М. Кутузова на цю високу посаду, цар водночас не дав йому жодних власних розпоряджень стосовно тактики та стратегії

подальшої війни з Наполеоном. Фактично то був повний «карт-бланш» і розуміючи це, Михайло Іларіонович в екстреному порядку спроектував свій план дій стосовно подальшого просування ворога вглиб країни. Він полягав у тому, щоб за короткий термін: а) швидко збільшити чисельність збройних сил, б) кардинально покращити їх матеріально-побутове становище, в) значною мірою оновити вогнепальну зброю та важку артилерію. Про це він і доповів.

Проте реальна ситуація, що склалася на той час, виявилася ще гіршою, ніж на це очікував обережний Кутузов: боєздатних військ, діючих проти переважаючих сил супротивника, вкрай не вистачало, належних практичних заходів щодо створення необхідних резервів до нього здійснено не було, запасні батальйони та рекрутські депо виявилися розкиданими по всій Росії і знаходилися в край занедбаному стані. А тому вони не могли стати ефективним джерелом негайного поповнення діючої армії та резервів, на які всі так розраховували. Отже, на практиці виходило: зупинити просування вглиб країни та розгромити ворога було нічим. Скажімо, М. Милорадович, замість очікуваного поповнення в армію 60-тисячного корпусу, привів у Гжатськ лише близько 16 тис. наспіх зібраних і не навчених солдатів. Тому, реально оцінивши ситуацію, Кутузов 19 серпня несподівано для багатьох наказав продовжувати такий непопулярний у народі і військах відступ.

Тому-то, як і у випадку з Барклаєм-де-Толлі, «суспільна думка» зреагувала на таке рішення головнокомандувача вкрай негативно. Зокрема, П. Багратіон, не без власних амбіцій, публічно виявляв свої невдоволення самим фактом призначення Кутузова на таку відповідальну посаду. А М. Милорадович називав того не інакше, як «низьким царедворцем». Інший герой боротьби з Наполеоном, генерал Д. Дохтуров, зараховував Михайла Іларіоновича «до людей слабкодушких». У свою чергу, М. Раєвський вважав, що і М. Милорадович, і П. Вітгенштейн, а також М. Кутузов, – «усі ці пани – невеликі собі птахи!».

БОРОДІНО ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ГЕРОЇ

Підтримуючи наступальні устремління армії, Кутузов прискіпливо вибирав місце для майбутньої вирішальної битви з Наполеоном. Врешті-решт, дякуючи полковнику Карлу Федоровичу Толю (1777–1842), таку позицію було знайдено поблизу с. Бородіно, в 12 км від Можайська і в 110 км – на Захід від самої Москви.

Бородінське поле являло собою досить велику пересічну місцевість, яка дозволяла повністю розгорнути війська й контролювати навколишні шляхи. Правий її бік надійно прикривала р. Москва, а лівий захищала гущавина Утицького лісу. Саме на цьому плацдармі й сталася пам'ятна, майже дванадцятигодинна, Бородінська битва.

Прибувши сюди ранком 22 серпня 1812 р., Кутузов вирушив на рекогносцировку й, пересвідчившись у тому, що дана місцевість придатна до використання тактики колон і розсипного бою, негайно доповів про це Олександру І. Після чого Бородіно, попри нестачу шанцевого інструменту, було кардинальним чином підготовлено. Зокрема, в центрі, на Курганній висоті, росіяни встановили 18-орудійну батарею, названу ім'ям генерала М. Расвського. З метою укріплення слабких ділянок на лівому фланзі, неподалік від місцевого с. Шевардіно побудували призначений для кругової оборони п'ятикутний редут, оточений по периметру земляним валом і глибоким ровом. Він мав обороняти загін генерал-лейтенанта князя Андрія Івановича Горчакова (1779–1855), до складу якого, окрім єгерів, розмішених трохи попереду, біля сіл Дороніно та Єльня, входила й вишикувана двома батальйонними колонами безпосередньо перед редутом 27-а дивізія Неверовського. Біля с. Семенівське звели три укріплені флеші, кожна з яких представляла собою вал і рів. Крім того, для зміцнення інших ділянок використали насипні земляні споруди, що представляли собою опорні пункти.

23 серпня царські війська зайняли бойову позицію на Бородіно, першу лінію оборони в якій займала піхота, другу – кавалерійські корпуси, а третю – резерви. Наступного дня, рівно опівдні, сюди ж підійшли іноземні підрозділи,

на правому фланзі яких, по старій Смоленській дорозі, просувався п'ятий корпус Понятовського, а в центрі знаходилися головні сили (1-й, 3-й і 4-й корпуси Даву, Нея та дивізійного генерала Жана – Андоша Жюно). Тут же, маючи в авангарді два корпуси Мюрата і піхоту генерала Луї-П'єра де Монбрена (1770–1812), знаходилася й гвардія. А лівий фланг зайняли 4-й піхотний корпус Є. Богарне й кавалеристи маршала Груші. Відразу ж побачивши всю невідповідність для себе бородінських позицій, бо праву сторону украплень супротивника фактично не можна було оточити, Наполеон миттєво скорегував конкретний план майбутньої баталії. Він полягав у тому, щоб потужними ударами своїх основних сил розгромити центр і лівий фланг росіян.

26 серпня близько 5-ї години ранку, розпочалася славетна Бородінська битва. Перед її початком на позиціях французів зосередилося 135 тис. вояків при 587 гарматах, царських військ – 120 тис. при 640 гарматах. У складі останніх налічувалися тисячі українців. Бажаючи перш за все утвердитися в межах редути супротивника, Наполеон відрядив туди Мюрата, надавши в його розпорядження 30 тис. чол. піхоти, 10 тис. кавалерії й 186 гармат, яким протистояв 8-й російський корпус генерал-лейтенанта Миколи Михайловича Бороздіна (1777–1830). Першими у зіткнення з ворогом вступили єгеря 50-го полку, які дошкульним рушничним вогнем стримували його маже 2 години. Після цього до бою підключилася російська піхота, яка, намагаючись не допустити обходу своїх позицій з флангів, понад 10 разів кидалася в штикові контратаки. В ході них особливою хоробрістю відзначилася рота саперів на чолі з офіцером Корпусу шляхів сполучення, Сергієм Івановичем Муравйовим-Апостолом (1796–1826). Останній із своїми бійцями не просто відбивав атаки ворога на редуті, але й в перервах між боями лагодив і відновлював їх зруйновані частини. Однак, завдавши живій силі росіян значних втрат (наприклад, у дивізії Неверовського з 6 тис. у живих лишилося тільки 3 тис. бійців, які маже всі дістали поранення), французи до 19 години спромоглися таки оволодіти Шевардінськими укріпленнями, примусивши захисників його на

чолі з князем А. Горчаковим (куди входили рештки Зведеної гренадерської й 27-ої дивізій) відступити на задалегідь підготовлені рубежі.

Водночас розпочалися й лобові атаки на Семеновські і Багратіонові флеші, куди кинув свої дивізії маршал Даву. Долаючи відчайдушний опір російських солдат, які влучним вогнем знищили багатьох ворожих офіцерів, що вели вперед свої колони, французи йшли в бій під звуки барабанів і під розгорнутими знаменами. До 12 години дня їм все ж таки вдалося оволодіти цими укріпленнями.

У зв'язку з контузією та важким пораненням у ліву руку Неверовського, його тимчасово заступив генерал П. Коновніцин, який змушено відступив за Семенівський Яр.

Війська Кутузова зазнали в цій боротьбі жахливих втрат. Зокрема, в багатьох підрозділах було вбито вище офіцерство, а в живих залишилися лише фельдфебелі й поручики, в 50-му егерському полку з бою вийшло тільки 40 чол. Та попри все, Д. Неверовський, який сам ледь рухався, зібрав вцілілих солдат у с. Семенівське і повів їх у новий бій. Почувши відповідний сигнал барабанщиків, до них дорогою приєднувалися інші піхотинці, егері, спішені драгуни, кірасири. Вони билися чим тільки могли: тесаками, шаблями, дрючками, навіть кулаками.

Не менш криваві події відбувалися також на правому фланзі, де війська Є. Богарне після впертого бою зайняли вигідні для подальших атак на батарею Раєвського позиції (на правому березі Колочі). До 8-ї години ранку 5-й корпус Понятовського, рухаючись в обхід російських окопів, досяг с. Утиця. Проте незабаром був зупинений вдалою контратакою розташованих тут частин генерал-лейтенанта М. Тучкова. Після чого, готуючись до третьої, вирішальної, атаки на батарею, французи зосередили в цьому напрямку понад 35 тис. чол. і майже 300 гармат.

Намагаючись хоч якось нейтралізувати загрозу повного розгрому, Кутузов наказав кавалерії генерала Ф. Уварова та донським козакам генерала М. Платова обійти ворога з лівого флангу і завдати йому нищівного удару.

Такий маневр викликав паніку в лавах супротивника і надав можливість М. Кутузову підтягти підкріплення. Вигравши у такий спосіб певний час, царське командування перегрупувало наявні збройні сили.

Один з епізодів битви, який стався близько другої години дня на батареї Раєвського, описав сам її головний учасник: «...Вогонь був просто жахливим. Під прапорщиком почту його Імператорської Величності по квартирмейстерській частині, Миколою Миколайовичем Муравйовим (пізніше нагороджений за участь у Бородінській битві орденом святого Володимира 4-го ступеню з бантом. – Авт.), який знаходився тоді в розпорядженні начальника Головного Штабу генерала Л. Беннігсена, ядром вбило коня. Ядро те, пробивши наскрізь коня, зачепило праву ногу Муравйова, але, не розбивши кістки, лише жбурнуло його самого на землю, об яку він вдарився головою й тимчасово втратив свідомість».

Зазнала невдачі спроба Наполеона організувати протистояння донцям й бійцям Уварова. Внаслідок неї французька кавалерія була відкинута царськими кіннотниками. Після чого, побоюючись вводити в дію свій останній резерв – «стару гвардію», Бонапарт 25 серпня о 18.00 відмовився від подальших наступальних дій, а з настанням темряви, залишив здобуту перед тим батарею Раєвського, села Семенівку й Утицю і відійшов на правий берег р. Колоч. Це, в свою чергу, дало можливість росіянам: а) міцно закріпитись на позиціях від с. Горки до старої Смоленської дороги; б) вогнем своєї артилерії завдавати великих втрат ворогу; в) після 21 години знову повністю зайняти свої попередні позиції на Бородіно, залишивши, таким чином, поле цієї кривавої баталії за собою. Царське командування планувало наступного дня продовжити битву, але Кутузов, враховуючи відсутність достатньої кількості сил для майбутнього наступу, 27 серпня віддав наказ відходити до Можайська й Москви.

Підводячи підсумки Бородінської битви, слід зазначити: французи та їх союзники втратили в ній вбитими й пораненими 58,5 тис. солдатів і офіцерів, а також 47 генералів (або 30% всього особистого складу). Людські збитки росіян були дещо меншими, але все рівно сягали значної цифри – 44 тис. чол. і

23 генерали. «З п'ятдесяти битв, що я дав ворогові, – зробив висновки і Наполеон, – в битві під Москвою виявлено найбільше доблесті й отримано найменше успіху. Росіяни завоювали собі право вважатися непереможними». Схожої оцінки: «росіяни – непереможені!», завжди дотримувалася й історіографія Російської імперії. Німецький же історик Франц Мерінг (1846–1919), навпаки, вважав, що Бородіно стало для росіян «почесною поразкою», оскільки їх армія й надалі продовжувала знаходитися під керівництвом «німецького й бездарного Кутузова».

Вражаючі наслідки отримали й українці. Зокрема, майже весь Таврійський полк загинув, але французьку піхоту, яка намагалася прорватися через російські позиції на стику 1-ї та 2-ї армій, не пропустив. Захищаючи від ворога с. Семенівське, втратив 80% особистого складу Волинський піхотний полк. А в Одеському полку (що саме в цих боях заслужив право на особливий, «гренадерський», похідний марш, Георгіївські труби й солдатські знаки на головних уборах з написом «За відзнаку») було вибите все вище офіцерство, – старшим за званням залишився поручик. У Тернопільському (уславився стійкістю на батареї Раєвського) найвищим чином виявився фельдфебель. Багато втрат зазнали Новоросійський і Харківський драгунські, Охтирський та Ізюмський гусарські, а також Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирський полки, де служило багато українців (героїчно захищали Шевардінський редут). Схожа доля спіткала Сумський і Маріупольський гусарські полки, які перебували у складі 3-го кавалерійського корпусу, що обороняв позицію біля с. Семенівське. Під час рейду корпусів Федора Уварова і Матвія Платова відзначилися воїни Ізюмського, Єлисаветградського і Чернігівського полків, які відкинули за р. Войну італійську кавалерійську дивізію, знищивши при цьому три ескадрони та примусивши до відступу вишикуваний в каре піхотний полк супротивника. Рядові Чернігівського драгунського полку Ф. Драга, Т. Харченко, С. Шило, П. Милешко і М. Власенко несподівано увірвалися на французьку батарею, знищили обслугу і, розвернувши гармати, відкрили вогонь по ворогу. Воїни

Київського драгунського полку Я. Колесник, О. Складюк, І. Синиця й І. Козлюк, помітивши, що противник відтіснив з російської батареї піхоту і вже почав вивозити гармати, відважно кинулися на ворога і відбили їх. Гідну поваги хоробрість виявив також солдат лейб-гвардії Семенівського полку, кріпак Радомишльського повіту Київської губернії Іван Галченко, який до кінця війни отримав шість орденів і медалей. У лавах Литовського полку воював під Бородіно й 19-річний прапорщик П. Пестель, котрий, будучи важко пораненим у ліве стегно (картеч роздробила кістку й ушкодила сухожилля), «за відмінну хоробрість, проявлену в бою», отримав золоту шпагу з написом «За хоробрість».

ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ НАПОЛЕОНА У МОСКВІ

Відразу після Бородіно, «для підтримки бойового духу», М. Кутузов отримав фельдмаршальський жезл, 100 тис. руб., а також по 5 руб. на кожного нижнього чина. При цьому він запевняв своїх генералів у тому, що заради спасіння Москви, дасть ворогові нову битву. Втім, уже незабаром стало очевидно: його збройні сили не в змозі чинити потуж опору французам. Зокрема, 27–28 серпня М. Платов, залишивши свої позиції західніше Можайська, почав швидко відступати на схід. Незадоволений цим Кутузов, призначив замість нього командиром ар'єргардів тодішнього начальник Другої армії М. Милорадовича. Проте й той, постійно контратакуючи, на зміг призупинити наступальний рух Наполеона. Під тиском його військ 28 серпня головні сили росіян зробили марш-перехід від с. Земліно до Крутиці, 30 серпня змушено відійшли до Нікольського, а наступного дня почали відступальний рух безпосередньо до Москви.

1 вересня у с. Філі М. Кутузов зібрав військову раду, де гостро постало питання стосовно подальшої долі Москви. Особисто він, як головнокомандувач усіх збройних сил країни, проаналізувавши ситуацію, що склалася на передовій, вирішив залишити Першопрестольну французам без бою, доручивши організацію цієї акції М. Баркляю-де-Толлі. Всю відповідальність за неї

Кутузов взяв на себе. Про таку ініціативу свого полководця досить швидко дізнався Олександр І. За його поданням Комітет міністрів на своєму засіданні 10 вересня, рахуючись з авторитетом Михайла Іларіоновича, затвердив офіційно таке рішення без жодних суттєвих обговорень. Таким чином повністю скасовувалося будь-яке підґрунтя для опозиції подальшим діям Кутузова. На особистому ж рівні вороже поставилися до нього М. Барклай-де-Толлі, Л. Беннігсен, О. Єрмолов і особливо тодішній Московський генерал-губернатор граф Федір Васильович Ростопчін (1763–1826).

Тим часом, у ніч з 1 на 2 вересня французький авангард, за яким на відстані 15 км йшли основні сили, опинився вже на підступах до Москви. Після двох годин дня 2 вересня, примусивши шаленим вогнем своїх гармат частини Милорадовича відійти до Поклонної Гори, корпус Богарне підійшов до Тверської застави, а Понятовського – до Воробйових гір, кавалерія ж Мюрата – через Арбат до с. Карачарово. Із останніх сил стримуючи ворога, російські заслони все ж таки дали змогу основній частині своєї армії, кинувши напризволяще лазарети (де перебувало 22,5 тис. поранених, у тому числі й героїв Бородінської битви, залишених на поталу ворогові з вини як власне Кутузова, так і його палких критиків – Ростопчіна та Барклая-де-Толлі), 12 тис. москвичів (слуг, виділених для охорони дворянських садиб, а також осіб, яким не було куди переїхати та ін.), 156 гармат (саме це дозволило потім загарбникам сформувати батареї виключно із захоплених гармат), 27 119 артилерійських снарядів, 108 712 штук чавунного шроту, 74 974 рушниць, 7041 карабінів і мушкетів, 386 пар пістолетів, 39 846 шабель, військове спорядження, декілька вцілілих цукрових заводів, безліч калузького борошна, горілки, вина, галантерейних товарів, сукон, хутра й ще багато чого (на загальну суму 2 млн 172 412 руб.), 3 вересня 1812 р. відійти через Москву в напрямку до Боровицької переправи, Коломенського й Рязанського трактів.

Несподівано для себе, оволодівши Москвою й так легко отримавши у власні руки всі ці незліченні багатства, Наполеон попервах був щасливий і гордий. Ще б пак, адже він давно вів рахунок ворожим столицям, в які вступали

його переможні війська: Мілан, Рим, Турін, Венеція, Неаполь, Каїр, Брюссель, Амстердам, Мадрид, Лісабон, Мюнхен, Відень, Берлін, Варшава і ось, нарешті, – Москва, Кремль, Боровицький пагорб, центр древньої й колись непереможної держави! Йому здавалося: пройде ще декілька годин і назустріч, зігнуті від страху, вийдуть «бояри» з ключами від своєї столиці й з наміром підписати беззастережну капітуляцію.

Проте час спливав, а до нього, переможця безлічі країн і народів, ніхто так і не прийшов: ні аристократ, ані кріпак, ані навіть останній двірник! Більше того, офіцери авангардних частин незабаром доповіли імператорові: зайняте ними місто виявилось напівпорожнім, покинутим жителями. Ситуацію неабияк ускладнило й те, що вже надвечір 2 вересня в ньому розпочалися великі пожежі, котрі тривали майже тиждень. Організовані місцевими городянами (схоплені 4 палії визнали, що виконували персональне завдання колишнього столичного очільника Ростопчіна), осередки полум'я, розносячись вітром, невинно охоплювали все нові райони й квартали міста. Так у страшному смороді йшла в небуття стара, дерев'яна Москва, де згоріло тоді 6532 (з 9158) тільки житлових споруд! «Наполеон, – зазначав очевидець тих подій, бригадний генерал Філіп-Поль де Сегюр (1780–1873), – оволодівши палацом російських царів, не бажав віддавати його навіть вогню. Як раптом почувся крик: «Пожежа в Кремлі!». Вийшов імператор. Вогонь вже два рази поспіль охоплював споруду, де він перебував. Цього разу горіла башта над арсеналом. Наполеон хутко зійшов вниз Північними сходами, прямуючи у палац Петра I, що знаходився на відстані одної милі від самої Москви. Навкруги, по вулицях, вирував справжнісінький океан полум'я. Воно охопило всі без виключення ворота кремлівської фортеці, заважаючи будь-кому вибратися з неї. Коли ж вдалося віднайти підземний хід, то французи, раз від разу здригаючись від гуркоту будинків, що падали на поверхні наче б то їм на голови, вийшли по ньому, нарешті, до р. Москви. Все місто являло собою величезний вогняний стовп, дивлячись на який, Наполеон промовив: «Це віщує нам великі негаразди!».

Перед тим, залишивши корпуси Шварценберга та Реньє в районі Дрогинича (де проти них діяли перекинута з турецького фронту Дунайська армія адмірала Чичагова та з'єднання О. Тормасова), Сен-Сіра, Удіно й щойно прибулого із Франції маршала Віктора, – на полоцькому напрямі (протистояли поповненому свіжими силами П. Вітгенштейну), а Макдональда – на Західній Двіні (для боротьби з частинами царського генерал Фадея Федоровича Штейнгеля), Наполеон вступив у Москву лише з 90 тис. вояками. Однак й цієї, порівняно невеликої кількості бійців, захоплена ними й розорена друга столиця Росії довго годувати не могла. Незабаром особисто імператор французів, повертаючись до власної резиденції, побачив жахливі сцени побутового становища своїх зголоднілих солдат. Безпосередньо на його шляху, поблизу багать, з розкладених решток коштовних меблів, опрацьованих деревом дорогих дзеркал, розірваних цінних книг і картин, розшматованих на друзки православних ікон, парували котли, біля яких виснажені безладом офіцери грілися та варили в них кінське м'ясо. Водночас, під відкритим небом, без усякого нагляду, валялися головки цукру, мішки з чаєм і кавою, а солдати торгували нагробованими у сусідніх будинках коштовностями. Звичайного ж хліба не можна було дістати ні за які гроші. Мародерство серед особового складу набуло таких розмірів, що на нього вимушені були звернути увагу корпусне начальство й навіть окремі маршали.

З іншого боку, саме тоді наполеонівське командування вперше повністю втратило інформацію про напрямки відходу армій супротивника. Приймавши відхід двох кавалерійських полків росіян по Володимирській дорозі за рух їх головних сил, авангард генерала графа Мішеля Марі Клапареда (1774–1842) пішов за ними, заблукав і 5 вересня опинився аж поблизу міста Покров. Аналогічний казус трапився й з частинами маршала де ла Порта Орас Себастьяна, котрі в гонитві за двома козачими полками дійшли по Рязанському тракту аж до Бронниць. У свою чергу, російські ар'єргарди, намагаючись приховати дійсний напрямок відходу своїх головних сил, продовжували чинити опір французам на Рязанському шляху й неподалік від Боровської переправи.

Вміло маневруючи збройними силами, Кутузову вдалося настільки збити супротивника з пантелику, що 9 вересня штабісти доповіли Наполеонові про те, що, мовляв, царські армії десь «загубилися». Лише після 14 вересня ситуація для них знову прояснилася, бо французька розвідка нарешті виявила основні сили Кутузова в районі Подільська. Мюрат наздогнав і почав тиснути на боковий авангард М. Раєвського, намагаючись обійти його з півдня.

Втім ситуація різко почала змінюватися для обох сторін. Зокрема, для Наполеона сидіння в «кремлівській клітці» обернулося тим, що кудись розійшлося чи зникло до 30 тис. солдатів і офіцерів. Кутузов же, залишивши Першопрестольну, здійснив загальновідомий марш-маневр і відійшов від Москви на 80 км. Він розташував табір поблизу с. Тарутино, серед густих хащ між річками Істра та Нара, що прикривали його підрозділи відповідно з фронту та лівого флангу. Така позиція усувала можливість для французів вирушити на ще не ушкоджений війною південь Російської імперії. Вояки ж Кутузова постійно загрожували їх комунікаціям. Більше того, наявність достатньої кількості боєприпасів, продовольства й фуражу, в будь-який момент дозволяла росіянам перейти в контрнаступ. Наказавши зробити в навколишніх лісах систему просік, непрохідних зарубок, насипних валів, рогаток і завалів на шляхах (щоб унеможливити зенацький обхід неприятеля з правого боку й з тилу), Кутузов розпочав детальну розробку схеми подальших стратегічних дій. Водночас відбувалася підготовка до стройової служби нових рекрутів, поповнення підрозділів відставними й одужуючими після поранень солдатами і офіцерами, переформування особливо постраждалих у минулих боях частин (зокрема Тернопільського і 50-го єгерського полків багатостраждальної 27-ої дивізії). При цьому активізувалося забезпечення зброєю, продовольством і амуніцією навколишніх партизан. Особливо тяжко йшло поповнення українських підрозділів. Відірвані від своєї рідної землі українці не могли в повній мірі поновити сили та резерви, замінити загиблих вояків-земляків. Отже, все робилося для того, щоб царські збройні сили, остаточно викоринивши з власних лав «дух занепаду» від вимушеного залишення Москви («солдати, –

коментував цю ситуацію Ф. Ростопчін, – вже більше не становлять армії; це якась зграя розбійників»), змогли б примусити загарбників відступати тим же шляхом, яким вони сюди прийшли. Водночас надалі передбачалося їх оточення між Дніпром, Березіною і Двіною. Як засвідчать майбутні події, все це стане можливим завдяки так званому «тарутинському відпочинку». Завдяки йому царська армія неабияк поповнилася рекрутами і чисельно зросла із 87 035 до 120 тис. чол. (не рахуючи 205 тис. резервного ополчення). Її артилерія за кількістю гармат (622 одиниці) відтепер переважала супротивника майже вдвічі, а кіннотники – в 3,5 разів. На окремих ділянках фронту, скажімо, в південному напрямку, в результаті об'єднання Західної та Дунайської армій, у розпорядженні адмірала П. Чичагова стало близько 83 тис. вояків, що разом з 12,5-тисячним Другим окремим корпусом генерала Федора Федоровича Ертеля (1768–1825), забезпечило росіянам подвійне переважання проти частин Шварценберга, Реньє й окремої польської дивізії Яна-Генріха Домбровського (1755–1818), що мали загалом під своєю орудою 46 тис. бійців.

На той час Наполеон вже намірився полишити Москву і на початку жовтня 1812 р. шляхом форсованого маршу на Калугу та Тулу захопити тамтешні російські воєнні бази, зруйнувати Тульський і Брянський збройні заводи, а потім відвести свої війська на зимові квартири в Білорусь чи Литву. Проте довге перебування в столиці, яке особисто Бонапарт незабаром характеризуватиме найбільшою своєю помилкою, та його наслідки завадили йому реалізувати задумане.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИЗАН

Вони перетворилися на грізну силу в тилу ворога. За своїм типом партизани чітко розподілялися на дві взаємозв'язані, сформовані майже одночасно й функціонуючі паралельно групи: армійську та селянську. Зокрема, першого типу партизанський загін, куди ввійшло 1300 солдат і офіцерів, сформовано за особистим розпорядженням М. Барклая-де-Толлі ще в Смоленську. В тилу і на флангах супротивника він здійснював розвідку,

ліквідував наполеонівських фуражирів і мародерів, охороняв Московсько-Петербурзький тракт тощо. В ході відступу до Бородіно Кутузов передав у розпорядження Д. Давидова 50 гусар і 80 козаків, створив друге схожого типу з'єднання, що виконувало регулярні розвідувально-диверсійні рейди за лінією фронту. Так би мовити, армійські партизанські сили, які на той час дістали назву «партії», комплектувалися і в Тарутино. Причому першою з них слід вважати бойову групу тоді ще капітана Олександра Самойловича Фігнера (1787–1813), другою – підрозділ ад'ютаната Баркляя-де-Толлі, капітана Олександра Микитовича Сеславіна (1780–1858), а третьою – людей полковника князя Миколи Даниловича Кудашева (1784–1813). Всього ж до початку контрнаступу царської армії на місцях дислокації виникло 10 таких загонів.

Найкращою, з погляду професійної підготовки і за результативністю дій, вважалася частина сина бригадира часів Катерини II, двоюрідного брата генерала М. Раєвського, талановитого поета й філософа, невблаганного месника та відважного захисника Вітчизни Д. Давидова. Його партизани особливо активно руйнували французькі комунікації, знищували їх дрібні загони, захоплювали обози та полонених. Про безпосередні виконані бойові операції в тилу ворога спільно з козаками 1-го Бузького полку та охтирськими гусарами яскраво і докладно писав особисто Д. Давидов у рапорті до генерала Коновніцина від 21 вересня. «Я имел честь доносить вашему превосходительству, – зазначив начальник партизанського загону, – о поражении мною французской партии в Царево-Займище. Получив же 12-го сего месяца в подкрепление себе 1-й Бугский и 1-й Тептярский казачьи полки, отчего отряд мой усилился до 360 человек, я того ж числа выступил из Юхнова на Вязьму и в виду одного города 16 числа атаковал французский сильный отряд, прикрывающий транспорт артиллерийских снарядов, из коего 146 рядовых, 1 капитана и 1 поручика взял в плен, до 250 человек положил на месте, в добычу получил 20 подвод с фуражом и провиантом и 10 фур со снарядами, из числа их 3 представил к господину генерал-лейтенанту

Шепелеву в Калугу; прочее же по невозможности изнуренными лошадьми перевезти в означенный город – предал огню, а лошадей роздал поселянам...».

19 вересня Д. Давидов знову з'явився «на великій дорозі» між Семлево та Вязьмою, поблизу с. Юренево. Він прагнув відбити у ворога 300 полонених і артилерійський транспорт – 24 палуби (вози). Не маючи інформації про те, що бранців уже перевели в інше місце, а замість них тут розмістили два батальйони 2-го Польського лінійного полку й один Вестфальський батальйон, партизанський загін напав на вчетверо чисельнішого супротивника. Втім відступати стало вже запізно. В результаті за дві години сутички в полон до Д. Давидова потрапило 142 рядових і 1 капітан. Однак понад 100 чол. з ворожого табору захопили село, сховалися в дерев'яних спорудах і не захотіли складати зброю. Тому їх знищили за допомогою вогню: «А господин ротмистр Чеченский в виду 3 батальонов обложил ящики огнем, которые один по одному до самого вечера взлетали на воздух. Треск и гром от них столь был велик, что, по известиям, ко мне дошедшим из Вязьмы, гарнизон одного города целый день стоял под ружьем, ожидая на себя нападения». Наслідком цієї акції також стало захоплення 72 пар волів (потім розподілені по російським полкам), декількох млинів у 2–4 верстах від «великої дороги», куди неприятель звозив молоти зерно (їх зруйнували) тощо.

Водночас, Д. Давидов скаржився Коновніцину: «...Для действительного вреда неприятелю, для решительного подвига, я чрезвычайно слаб», а тому просив «человек до 1000 легких войск... в усиление».

У рапорті Д. Давидова Коновніцину від 8 жовтня описані бойові дії загону під м. Вязьмою і, зокрема, такий епізод: «2-е отделение*, под начальством ротмистра Чеченского, напавши на сильное прикрытие транспорта, состоящего из 41 больших фур, принудило оное укрыться в лес. Ротмистр Чеченский со свойственной ему храбростью, коей опыты оказывал он неоднократно, тотчас окружил лес, спешил половину казаков Бугского полка и, предводительствуя ими, принял неприятеля в дротики; отважность атакующих

* Начальник поділив свій загін на три «партії», або «відділення».

привела неприятеля в оцепенение, но ярость наших, видя своих убитых и раненых, не давала пощады. Малая часть сих несчастных попалась в руки победителей, прочие же пали жертвою своего упорства». 3-я група (або «відділення»), під керівництвом Волинського уланського полку майора Храповицького, що прямував до Семлевого, зустріла ворожий транспорт з амуніцією. Його потужно прикривали кавалерія та кіннота. Храповицький наказав своїм гусарам на списи надіти флюгери, щоб обдурити неприятеля. Козаки ж, що йшли за ними, взагалі опустили свої списи, вдаючи з себе польську кавалерію. Наблизившись до ворожих підрозділів, російські та українські вояки напали на них. А далі перебіг подій переказуємо словами Д. Давидова: неприятель «начал защищаться, скрывшись за фуры, и, залегши под оные, производил сильный огонь, но тщетно, храбрость наших превозмогла его упорство и ... после сильной потери искавший спасения в бегстве, не успел даже и в оном. Разосланные вслед казаки и гусары достигли укрывающихся и большая часть конвоя вместе с транспортом досталась в наши руки».

У результаті ворог втратив убитими 375 чол., серед них 3 офіцери, а в полон потрапило: 1 штаб-офіцер, 4 обер-офіцери та 490 рядових, яких через Юхнов відправили до Калуги. Захопили також 41 транспортну фуру з сухарями, вівсом і амуніцією для цілого 1-го Вестфальського гусарського полку. Між іншим знайшли й 17 тис. франків. Половину одягу Давидов роздав своїм воякам, бо їхній прийшов у «ветхость». Крім того, він з усіх колишніх бранців-співвітчизників укомплектував повну роту, яка «вооружена будучи отбитыми ружьями и снабжена порохом, также у неприятеля отбитым», допомагала в нападах, у прихованих місцях і селах, на супротивника.

Давидов у боях втратив тоді: 4 козака вбитими і 30 пораненими; 8 гусар пораненими; коней – 17 вбито, 53 поранено.

Отже, з наведених даних видно, що в боях з нашого боку вирішальну роль, очевидно, відігравали українці, бо їх фізичні втрати в декілька разів перевищували російські. Хоча, порівняно з втратами супротивника, мабуть слід констатувати: їх вміння ведення збройної боротьби врятувало не одне життя

співвітчизників. У зв'язку з цим, начальник партизанського загону порушив клопотання перед Коновніциним такого змісту: «Еще же осмеливаюсь утрудять ваше превосходительство об исходатайствовании скорейшего награждения офицерам, в команде моей находящимся, и письменного благоволения его светлости *Бугскому казачьему полку, отлично во время моего командования во всех делах подвизавшемуся*, тем еще более усугубится истинное рвение, каковым всякий из воинов для пользы отечества преисполнен».

Водночас з «давидовцями», але на шляху від Боровська до Москви, діяла створена 30 вересня гвардійським капітаном О. Сеславіним «партія» з 250 донських козаків на чолі з Гривцовим і досвідченого у аванпостній службі 1-го ескадрону Сумського гусарського полку. Своє бойове хрещення «сеславінці» отримали вже через тиждень після формування: в ході бойової операції поблизу розташованого по новій Калузькій дорозі с. Бекасово. Атакувавши чисельніші за власні сили французів, бійці Сеславіна знищили до 300 ворожих солдат, декількох нижчих офіцерів, полковника та генерала. Коли ж, намагаючись уникнути остаточної поразки, залишки розгромленого супротивника, розмістили свою піхоту, кавалерію й артилерійську батарею на навколишніх висотах і відкрили вогонь по нападникам, росіяни, попри ворожі ядра, картеч, кулі, перекололи всіх гужових коней ворога, а також попусували фури і знищили ящики з боєприпасами. Після чого, випередивши спробу наполеонівських солдат їх оточити, «сеславінці» відійшли до лісу й через поселення Фомінське повернулися на головну базу. Доповівши Кутузову про успішно виконане завдання, Сеславін отримав подяку. Крім того, головнокомандувач затвердив список представлених капітаном осіб до нагород за мужність. Побачивши таку результативність партизан, Кутузов наказав посилити даний загін двома ескадронами охтирських гусар і ротою 20-го Єгерського полку. Головна ж заслуга Сеславіна полягала в тому, що він своїми активними діями дав змогу російським полководцям зупинити французів під Малоюрославцем, примусивши їх відходити на Захід по старій, розореній у ході попередніх боїв,

Смоленській дорозі. Активно діяв партизанський загін Фігнера. Командир, досконало володіючи французькою, німецькою, італійською та польською мовами, під виглядом наполеонівського офіцера легко проникав у табір ворога, збирав там всю необхідну інформацію, влаштовував чисельні засідки, а потім повертався до своїх з багатими трофеями. Крім того, масово винищували супротивника й так звані «козацькі партизани» з Донського корпусу.

З іншого боку, вельми швидко постала й значна кількість «чисто» селянських партизанських загонів. Варто зазначити, що дворянство, хоча й не завжди з радістю, але все ж таки до певної міри стимулювало їх створення. Побоюючись прикладу революційної Франції й декларованого Наполеоном скасування кріпаччини, поміщицька аристократія здебільше вважала його своїм лютим ворогом, антихристом, «земним пугалом», «суспільним опудалом, бичем всьому світові за гріхи, страшним Змієм Гориничем, втіленням і живою подобою вселенської анархії й хаосу», проти якого слід воювати всіма можливими засобами.

Разом з тим, озброюючи простий люд для боротьби з нашествиям Бонапарта, вітчизняні можновладці застерігали свій уряд від того, щоб він, заохочуючи кріпаків до спротиву агресорам, поведився обережно в плані обіцянок стосовно майбутніх реформ суспільного життя країни. Так, члени Сенату не раз заявляли Олександрю I: «Селяни чекають тільки приводу до бунту».

До певної міри ці далекі від оптимізму пророкування мали рацію. Різке погіршення побутових умов життя, що настало з початком російсько-французького протистояння, більш ніж дворазове зростання індивідуальних податків і об'єму повинностей, рекрутські набори, – з одного боку, а з іншого, – офіційна патріотична пропаганда з її частим вживанням слів на зразок «свобода», «звільнення» й т. ін., надії на полегшення власного становища після перемоги над ворогом, призвели до того, що в 1812 р. селянські заворушення охопили 32 губернії Росії. Втім, за умов воєнного часу, їх приборкали швидко й

жорстоко. Проте такі заходи не зняли з порядку денного проблеми залучення широких верств населення до боротьби з іноземними зайдями.

Тому не виникає сумніву, для чого, ще перебуваючи в Смоленську, М. Барклай-де-Толлі наказав донському отаману М. Платову кликати на допомогу діючій армії мешканців навколишніх сіл і містечок. Він же звернувся до селян Псковської та Калузької губерній із спеціальної відозвою, в якій просив їх всіляко сприяти справі визволення батьківщини. Після тимчасового залишення росіянами Москви, зайняту французами Першопрестольну відразу ж оточили щільним кільцем озброєні «партії», а їх підтримували селяни навколишніх сіл (причому настільки активно, що кожен день перебування в столиці коштував Наполеону кількох сотень офіцерів і солдат, десятків втрачених обозів зі зброєю, амуніцією, продовольством тощо. Чимала група місцевих бороданів-землеробів приєдналась до загону Сеславіна вже в ході виконання ним свого першого бойового завдання, відразу озброївшись трофейною зброєю. Не менш наполегливо підтримували селяни й дії капітана Фігнера, котрий, у свою чергу, скрізь, де тільки міг, наділяв їх відібраними у супротивника рушницями, пістолетами, шаблями.

Талановитих організаторів, натхненних учасників народної боротьби з французами висунули із власного середовища й селяни-українці. Наприклад, відомим партизаном, героєм війни 1812 р. став Єрмолай Васильович Четвертаков (Четвертак), який походив з кріпаків с. Мефедівка Чернігівської губернії. В 1804 р. поміщик віддав його в солдати і той, згодом потрапивши до лав Київського драгунського полку, брав безпосередню участь у війнах з Францією 1805–1807 і 1809 р.

З перших днів походу Наполеона на Росію Є. Четвертаков проявив себе заповзятим вояком у ар'єргардних зіткненнях з неприятелем. 19 серпня 1812 р. під час бою неподалік від с. Цареве-Займище він, «через поранення власного коня», потрапив у полон, звідкіля вже на четвертий день, під Гжатськом, утік. Створивши з тамтешніх селян боездатний загін, Четвертаков розпочав «власну» боротьбу із загарбниками. Причому настільки успішну, що вже через місяць

зумів розгромити ворожий батальйон при 2-х гарматах, а до листопада повністю визволити Гжатський повіт від підрозділів Наполеона.

Напівлегендарним ватажком тієї доби став також і Федір Потапов, який сам себе любив називати «Самусь». Розпочавши службу в армії рядовим Єлисаветградського гусарського полку, він отримав поранення в боях за Лубни, через що відстав від своєї військової частини. Незабаром він сформував партизанський загін, до складу якого, окрім тамтешніх селян, долучилося ще й 200 російських кіннотників, переодягнених у лати французьких кірасир. Судячи з дещо пізніших відгуків генерала Дмитра Єрофійовича фон-дер-Остен-Сакена (1789–1881), який на той час служив у чині штаб-ротмістра, гусар Потапов «був високим, струнким, метким, блискуче хоробрим. Селяни любили його, як свого батька, й слухали, як дуже суворого начальника». Загін так званого Самуся, необмежуючись лише набігами і диверсіями, вступав у бій з окремими, порівняно невеликими, частинами ворога. За весь період бойових дій він знищив понад 3 тис. загарбників. Отже, цілком очевидно стає вагомість участі селян-уродженців Наддніпрянщини в перемогу над «галльським нашествям».

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Тогочасні документи – бойові звідомлення – рясніють значною інформацією про участь збройних підрозділів українців у супротиві військам Наполеона не лише в межах Росії та власне України, а й Білорусі. Зокрема, в рапорті коменданта Мозирської фортеці генерала Ертеля до головнокомандуючого М. Кутузова від 10 вересня 1812 р. читаємо: «Вследствие предписания вашей светлости №35, долгом поставляю почтеннейше донести, что в Бобруйскую крепость откомандировал я запасные батальоны 26-й дивизии, Оренбургский драгунский эскадрон и 247 малороссийских казаков, поручив их в ведение тамошнего военного губернатора генерал-майора Игнатьева».

Про стан ополчення на кордонах Чернігівської, Могилівської, Смоленської й Орловської губерній йдеться у рапорті начальника Чернігівсько-

Полтавського ополчення генерал-лейтенанта графа М. Гудовича М. Кутузову від 18 вересня: «Приняв начальство над ополчением Малороссийской Черниговской губернии, долгом почитаю донести вашей светлости, что ополчение сие состоит из 20 000 человек пеших, вооруженных пиками и иным острым оружием, провиантом довольствуется безнуждно владельцами, сверх сих формируется еще таковых до 10 000 человек...; по сие число важных дел с неприятелем не было, приводимы только бывают отдающиеся в плен разных наций воины неприятельские, в небольших партиях для фуражирования шатающиеся; Смоленской губернии гор. Ярославль 14 числа сего месяца неприятелем занят, и отряды оного подходят уже к границам здешним повета Мглинского, равно стремятся на Брянск, где нет никакой защиты...Наших войск в окружностях здешних нигде нет, кроме как слышно отряды полковника Кленовского, из корпуса генерал-лейтенанта Эртеля отряженного и Могилевской губернии около Рогачева стоящего».

У рапорті Гудовича до Коновніцина від 15 жовтня сповіщалося про те, що бойові пости Чернігівського ополчення розміщені по фронту на 700 верст і, крім того, 1 тис. його вояків направлені на допомогу загону, який захищав м. Чечерськ у Білорусі. Тут українські козаки спільно діяли із «пешими сей же губернии защитниками».

У кінці жовтня до кордонів Білорусі підійшли вже об'єднані сили Чернігівського та Полтавського ополчень, зокрема для оволодіння Могильовом.

Тим часом Наполеон Бонапарт перебував на Боровицькому пагорбі, – загалом 34 дні. Ще на підході до означеного місця, він розраховував на те, що його армія, добре відпочивши у Москві, набереться сил для подальшого маршу на Схід. Проте реалії війни повністю спростували ці сподівання імператора французів: солдати, які підкорили майже пів-Європи, обмежені в своїх діях супротивником і голодом, почали масово морально розкладатися, все більше перетворюючись на абсолютно небоєздатну потлоч. У їх середовищі частішали насильства, грабунки й пияцтво. Поширювалися епізоотії в кавалерії, зумовлені тим, що загарбана столиця відразу ж опинилася в

щільному кільці 135 тис. царських солдат і місцевих партизан, які стали на заваді діяльності наполеонівських інтендантів.

Наполеон спробував поліпшити ситуацію за рахунок своєї дипломатії, але безрезультатно. Фактично нічим закінчився візит у табір росіян генерал-ад'ютанта Жака Олександра Бернара Ло, маркіза де Лорістона (1768–1828), направленою туди для переговорів про такий необхідний французам мир. Втішило тоді Наполеона лише те, що 9 жовтня до Смоленська прибув 30-тисячний резервний корпус «Великої армії» під керівництвом маршала Клода Віктора, що міг, у випадку крайньої необхідності, прийти на допомогу його північному і південному флангам.

Після довгих напружених вагань Наполеон остаточно вирішив залишити Москву. Проаналізувавши поради своїх воєначальників з цього приводу: Мюрат пропонував іти на Петербург, Ней – повернутися до Смоленська, а Даву схилив усіх, спаливши Тулу й Калугу, рушити на Південь, він пристав на останню пропозицію.

Це рішення, за тієї ситуації, слід розцінювати як слушне, бо воно дало французам ряд переваг. І головна з них це те, що війська просувалися б не по розорених війною районах. До того ж, на означеному напрямку не існувало потужних сил царських військ, а знаходилися багатющі бази у Трубевську, Сосниці, Києві, де у вересні–жовтні 1812 р. зберігалося 517 тис. четвертей продовольства та фуражу. І, нарешті, такий захід надавав би можливість Наполеонові зробити вигляд ніби здійснюється запланований марш-кидок, тим самим примусити своїх європейських васалів, насамперед у Австрії та Польщі, діяти активніше.

Водночас дуже складним продовжувало лишатися й становище російської сторони, якій вдалося мобілізувати на протистояння агресорам переважно людські, аніж матеріальні ресурси. Через хабарництво та казнокрадство багатьох чиновників, нестачу транспорту й бездоріжжя далеко не повністю вдавалося використовувати навіть ті запаси, що зберігалися на складах у Ризі, Пскові, Твері, Києві, Калюзі. Незважаючи на те, що Кутузов спеціальним

наказом зобов'язав владу найближчих губерній регулярно постачати до лав армії боєприпаси, хліб, чоботи, лапті, кожухи, підкови для коней і цвяхи, цих речей хронічно не вистачало. Крім того, в діючих частинах катастрофічно бракувало лікарів, а «госпітальна частина виглядала найбільш сумною й утрудненою різного виду нестачами». Проте і за таких умов Кутузов прийняв рішення про контрнаступ. Він розраховував на свій лівий фланг, де на той час вже було сконцентровано потужну ударну групу.

6 жовтня основні сили Наполеона (майже 100 тис. чол.) у супроводі величезного обозу (до 40 тис. возів награвованого золота, срібла, столового посуду, антикваріату, хутра, цукру, чаю, книжок, картин та інших речей), що розтягнувся на декілька верст, евакуювалися з древньої столиці Росії. Плануючи просуватися до Смоленська не тим шляхом, яким французькі солдати пробиралися вглиб цієї країни, а через ще не зруйновану війною Калугу, Бонапарт облаштував свою втечу з максимальною утаємниченістю. Водночас наказав дивізії генерала графа Луї Бараге д'Ільє (1764–1813) маршем на Єльню забезпечити вільне сполучення між Калугою та Смоленськом. Проте, завдяки пильності Кутузова та його штабістів, цих хитрощів вистачило лише на те, щоб «обдурити» хіба що окремих солдат корпусу Василя Дмитровича Іловайського, які з радісними вигуками: «Москва порожня!», увірвалися у щент розорене місто слідом за відступившими іноземними ар'єгардами.

У той день, коли ворог залишав Москву, царські підрозділи щент розгромили з'єднання маршала Мюрата під Тарутино, остаточно поклавши край спробам ворожих генералів здобути перемогу любовими ударами. Очікуючи на прибуття в даний район підрозділів самого Наполеона, Кутузов наказав частинам Першої армії зберігати сувору похідну конспірацію (солдатам у ході цього маршу заборонялося навіть курити, розкладати багаття та голосно розмовляти) і зайняти м. Подільськ. Через декілька днів у районі Красної Пахри 27-а дивізія Неверовського потрапила таки під удар французької кавалерії. Проте 11 жовтня партизани О. Сеславіна, зустрівши відступаючу французьку армію на шляху неподалік від м. Малоярославець, змусили її вступити в бій.

Під прикриттям ранкового туману 12 жовтня передовим частинам росіян вдалося зайти в тил супротивника. Проте тут виявилось, що дві з трьох їхні ударні колони, заблукали в лісі та відстали. Поряд з ворогом опинився лише генерал-майор Василь Васильович Орлов-Денисов з 10-ма козаками й 5-ма гвардійськими кавалерійськими полками. Не чекаючи підходу основних сил, «орловці» розгромили й змусили тікати ворожі війська, розташовані на лівому фланзі позицій корпусу Мюрата. Останній, у свою чергу, зібравши в єдиний кулак всіх, хто залишився й постійно контратакуючи, вимушено (вже під натиском не тільки Орлова-Денисова, але й затриманих ландшафтними труднощами колон Д. Дохтурова та М. Раєвського), відійшов до с. Спас-Купля. Сім разів переходив у той день Малоярославець із рук у руки (причому втрати з обох боків були просто жахливими), аж поки їм знову на короткий проміжок часу оволоділи таки французи.

Поступившись через силу ворогові самим містом, Кутузов 13 жовтня розпорядився зайняти висоти на північ від нього, чим дав зрозуміти супротивникові: його вояки підуть на будь-які жертви, аби завадити Наполеонові пробитися до Калуги. Не маючи можливості для дієвого спротиву, Бонапарт наказав своїм солдатам перейти на стару Смоленську дорогу, по якій декілька місяців тому вони так переможно рухалися до Москви. 19 жовтня основна маса його армії (корпус Даву рухався до с. Цареве-Займище) була вже у Вязьмі, де їй вдалося поповнити запаси продовольства. Наступного дня частини продовжили свій марш-відхід, що, однак, більше скидався вже на безладну, трагічну втечу: з обозу, аби прискорити його рух, викидали все «зайве», тому шлях був «усіяний» картинами, канделябрами, книжками й тому подібними, зовсім «не військовими», речами. В ротах бракувало продовольства, через що військовослужбовці мусили харчуватися не тільки кониною, але й шкіряними елементами власної амуніції. Звісна річ, за таких умов ні про який дієвий спротив з боку ворога вже не йшлося. Скажімо, в районі Юхновська (Юхновки) 9-й Полтавський полк захопив у полон 1000 французьких солдат і офіцерів. 23 жовтня, із останніх сил відбиваючись від нападів партизан та

регулярної армії Олександра І, іноземні підрозділи опинилися в м. Боровськ. Навколо нього Кутузов спромігся перекрити їм всі напрямки подальшого відходу, окрім Смоленського.

Дізнавшись про скупчення військ маршалів Нея, Даву, Понятовського та віце-короля Італії Є. Богарне на висотах поблизу Вязьми, російський авангард під командуванням М. Милорадовича й донського отамана М. Платова 22 жовтня вирішив знищити їх лише власними силами. Пропустивши вперед корпус Понятовського, козаки атакували за 13 км від самого міста, в районі с. Максимівка й оволоділи Смоленським трактом. Італійські солдати на чолі з Богарне в паніці розбіглися, залишивши в критичному стані відокремленого від своїх Даву, на якого з одного боку наступав Милорадович, а з іншого, – Платов і дивізія Паскевича. Трохи оговтавшись, французи, дякуючи силам корпусу Нея, що нараховував 37 тис. чол., змогли організувати оборону й відійти до міста. На екстремній нараді тієї ж ночі наполеонівські воєначальники вирішили залишити Вязьму. В ході цього маневру, що розпочався о 14.00 23 жовтня, підрозділи Даву були остаточно розбиті. Тільки завдяки стійкості підлеглих Нея, котрі прикривали відхід основних сил і навіть зірвали міст через річку Вязьма, їм вдалося переправитись на протилежний берег і дещо відірватися від переслідувачів. Утім уже через добу, здійснюючи фланговий марш паралельно рухові Наполеона, росіяни з новою силою почали нищити фуражирів і дрібні загоны противника.

25 жовтня війська П. Чичагова, обігнавши корпус К.-Ф. цу Шварценберга, зайняли м. Слонім, де й зупинилися на певний час. Однак, коли царський генерал Ф. фон-дер Остен-Сакен довідався про переправу австро-саксонського з'єднання через Буг поблизу Дорогочина, то він кинувся переслідувати супротивника. Побоюючись мати у себе в тилу потужну групу царських військ, Шварценберг уповільнив свій рух на Слонім, надавши можливість Чичагову надійно закріпитися в місті. В свою чергу, відволікаючи увагу росіян від дій Шварценберга, проти фон-дер Остен-Сакена виступив Жан-Луї Реньє, якому на деякий час навіть вдалося оволодіти невеликим населеним пунктом

Волковиськ. Проте «сакенівці», використавши тактику раптового удару, в ході нічного бою вибили супротивника із зайнятих ним напередодні позицій і успішно нейтралізували всі наступні спроби австро-саксонців повернути собі це містечко. Сам же Чичагов, пробувши в Слонімі до 8 листопада, вирушив на Мінськ, який обороняли гарнізон у 4 тис. чол. і підтягнута йому на допомогу дивізія польського генерала Я.-Г. Понятовського.

Саме тоді, як Чичагов розпочав слонімську операцію, французи, залишили Боровські через Верею та Можайськ рушили ще далі на Захід. І на цей раз зворотній шлях їх по чужій землі не став легким. Крім того, за цими вояками, яких вже й армією назвати було важко, тягнулися обози з 30-ма тисячами хворих і поранених, позбавлених надійного прикриття, зброї та продовольства.

У наступні 24 години імператор Франції, його штаб, супровід, військові загони (чисельністю до 50 тис.) досягли Смоленська. Почуваючи себе тут у відносній безпеці, Наполеон особисто провів огляд позицій, їх рекогносцировку та наказав розпочати оновлення міських укріплень. Згідно його планів, даний населений пункт мав стати місцем «відродження» напіврозбитої армії. Зокрема, сюди підходили залишки корпусів, від яких подекуди вціліло декілька солдатів і самі тільки назви (наприклад, у з'єднаннях Жюно та Понятовського залишилося по 700–800 вояків, у кавалерії, включаючи 4 резервних корпуси, – не більше 5 тис. боєздатних вершників).

Втім надії Наполеона на те, що саме у Смоленську йому вдасться відновити, озброїти та нагодувати свою армію не виправдалися, оскільки тамтешніх запасів, і зокрема продовольства, не вистачило всім. Особливо дошкуляли морози, що надзвичайно посилились і призводили до випадків, коли французькі солдати замерзали просто на вулицях міста. Не вдалося й поновлення особового складу: знекровлені в жорстоких боях частини Даву, Богарне, Мюрата вже не представляли серйозної сили, а корпус маршала Віктора, на який так розраховував Наполеон, не прибув. Одну із дивізій, що тільки-но прибула з Франції, розбили партизанські загони в навколишніх лісах.

Крім того, надзвичайно бентежили французів і звістки про концентрацію навколо Смоленська царських військ (так, загони Адама Ожаровського надійшли сюди з-під Юхнова ще 20 жовтня), стосовно великих втрат, що їх зазнав у зіткненнях з козаками Є. Богарне, а також розвідувальні донесення про наміри Південної армії П. Чичагова, здійснити повне оточення.

Невтішно перебувши в Смоленську 4 дні, Наполеон вирішив якомога швидше пробиватися назад, за межі кордонів Російської імперії. Виконуючи його директиву, дивізія Богарне в останні дні жовтня спромоглася зайняти Сльню, витіснивши звідтіля загін Калузького ополчення. А гвардійські частини на чолі із самим Бонапартом та рештки корпусів Жюно і Понятовського 1 листопада захопили розташоване за 45 км на південний захід від Смоленська місто Красне, навколо якого й розгорнулися у найближчий тиждень завершальні бої війни.

Ще напередодні, атакуючи французів під с. Хмара, загін Адама Ожаровського вдерся в Красне, де захопив у полон обоз, 11 офіцерів і 900 солдатів супротивника. Втім він швидко відступив. 2 листопада, спрямовуючи удар у фланг основним силам Наполеона й постійно обстрілюючи його колони з рушниць, до Красного (де Ожаровського, на жаль, вже не було) підійшли війська М. Милорадовича й партизани, котрі наганяли на загарбників не менший страх ніж професійні вояки. Намагаючись не дати росіянам розвинути наступ, Наполеон, попри те, що його основні сили ще тільки-но виходили із Смоленська, спробував пробитися до своїх у Красне з однією лише гвардією. Проте, побоюючись оточення, зупинився на півдорозі. Скориставшись його вимушеним очікуванням, генерал О. Гормасов остаточно перекрив французам усі відходи з Красного, а війська М. Милорадовича, зім'явши корпус Богарне, потіснили їх з тилу. Водночас Дмитро Володимирович Голіцин атакував у центрі. Саме тут зазнали поразки Даву (чиї солдати не витримали удару собі в спину й кинувши гармати, продовольство та зброю, розбрелися по місцевим хашам) і славетний Ней, вцілілі бійці корпусу якого погодилися на капітуляцію.

До 4 листопада сконцентровані під Красним війська Наполеона, постійно зазнаючи нищівних втрат, ще якось намагалися пручатися. Ранком 4 листопада артилерія Кутузова обстріляла розташування саксонців, після чого його піхотно-кавалерійські частини почали обхід позиції супротивника з лівого флангу. 5–6 листопада росіяни завдали французам чергового удару, в результаті якого переможені втратили всю свою артилерію, 32 тис. чол. вбитими та полоненими, а також оперативно-тактичний зв'язок між окремими корпусами. І, нарешті, 7 листопада ворог був тут остаточно розгромлений, причому Даву, рятуючись від козаків, загубив навіть свій маршальський жезл. У боях під Красним особливо відзначився майбутній ватажок декабристського руху С. Муравйов-Апостол. Крім того, саме тут востаннє проявила свою мужність 27-а дивізія Неверовського, котру незабаром, через великі втрати, відвели на переформування до Вільно.

У зв'язку з описаними вище подіями, ще раз хотілося б звернути увагу на їх українську складову. Зокрема, вже на початку вересня 1812 р. Третя та Дунайська армії (понад 55 тис. чол.), на чолі яких стояли відповідно генерали П. Чичагов і О. Тормасов, розпочали визволення від французів Волині. 10 вересня, маючи намір розгромити корпус К.-Ф. цу Шварценберга, царські підрозділи форсували р. Стир і успішно підійшли до Лохача й Торчина. 18 вересня ці два бойових угруповання об'єдналися під Луцьком, де вище керівництво над ними перейшло до Тормасова. Останній тоді ж вирішив продовжити наступ. Зіткнувшись з сильним супротивником, Шварценберг не наважився вступити в бій, а переправився на правий берег Бугу й форсованим маршем направився вниз, вздовж течії річки до Володимира-Волинського. Відчуваючи себе завдяки такому маневру у відносній безпеці, він неподалік від Опалина знову перебрався на лівий берег і рушив до Брест-Литовська. Діставшись міста, його вояки стали табором навпроти позицій росіян. Коли останні вже вирішили атакувати, Шварценберг наказав дивізії Зігантеля прикривати Білосток і відвів свої головні сили по Варшавській дорозі до Венгерова. В свою чергу П. Чичагов, отримавши наказ Кутузова, з частиною

своїх військ повернутися до Березини, щоб блокувати відхід французів з тилу, за ворогом не пішов, а розташував свої війська на квартирах (де вони й пробули до кінця жовтня).

Для наступних дій проти австрійців і саксонців Шварценберга було виділено армію під орудою генерала фон-дер Остен-Сакена, куди увійшли корпуси Булатова, Лівена та козацькі полки. «Понад усе, – наставляв тоді Чичагов фон-дер Остен-Сакена, – вам потрібно будь-що, якими завгодно методами, прикривати Подільську губернії для того, щоб не дати можливості ворогу захопити ... величезні запаси продовольства». Головні ж сили, в складі частин Ламберта, Олександра Воїнова і Сабанєєва, призначали для удару через Пружани на Мінськ й далі – на Березину, причому під Слонімом до них мав приєднатися загін Юхима Гнатовича Чаплика. Крім того, для захисту Волинської губернії направлялася дивізія полковника Івана Вітта (1-й, 2-й і 3-й українські й Донський козацькі полки), яка, 29 жовтня переправилась у районі Бреста через Західний Буг і, рухаючись уздовж лівого берега річки, знищувала ворожі підрозділи, утруднювала їхнє постачання тощо. Загалом же, незважаючи на великі труднощі, в результаті вдало проведених бойових операцій, війська Наполеона були витіснені за Буг і всі їх спроби знову пробитися вглиб України зазнали краху.

Значне загострення протистояння на південній ділянці фронту сталося і тоді, коли головні сили наполеонівської армії намагалися прорватися на Калугу, а одне з її угруповань у середині жовтня активізувало свої дії на підступах до України. 7-тисячний ворожий загін оволодів містечком Чечерськ і вирушив на південь. Одночасно із зайнятого вже на той час супротивником Рогачова на Пропойськ наступали чотири полки польської кавалерії, а з Рославля на Брянськ – посилена французька бригада. Шість днів на кордоні Чернігівської губернії йшли вперті бої, після чого війська Кутузова, вибивши супротивника з Чечерська та Рогачова, здійснили наступ на Рославль. 20 жовтня Михайло Іларіонович наказав генералу Федору Ертелю направити свій корпус для ліквідації Бобруйського гарнізону ворога (який певний час стримував

наступальний порив 17-ї царської дивізії), а ще через дві доби Третя армія звільнила Борисів.

На початку листопада під містечком Сверстне, що декілька разів переходило з рук у руки, загін чернігівських і полтавських ратників – ополченців розбив батальйон ворожої піхоти і ескадрон кавалерії. В бою за Гадиловичі «бужани», разом з батальйонами російських гренадерів, розгромили піхотні частини французів загальною кількістю до 300 чоловік, а також кінноту. Не менш жорстока боротьба точилася за Журавичі, де 2 тис. французів тримали оборону три дні. При взятті Бихова особливу відвагу та мужність виявив командир одного з ескадронів 3-го Чернігівського козацького полку О. Демченко, котрий першим кинувся на ворожу колону і своїм прикладом надихнув до рішучих дій своїх підлеглих. Потім 14 козаків цього полку були відзначені військовими нагородами.

У ході боїв на Смоленщині особливу мужність проявили драгуни Київського, Охтирського та Херсонського кавалерійських полків, а під час наступу А. Ожаровського на Красне – військовослужбовці Маріупольського гусарського й 3-го Полтавського полків.

В ОСТАННІ ДНІ ПЕРЕБУВАННЯ ФРАНЦУЗІВ У РОСІЇ

На початку листопада 1812 р. партизани О. Сеславіна, Д. Давидова й О. Фігнера, разом з регулярними військами В. Орлова-Денисова, оточили і потім полонили бригаду генерала Ж.-П. Ожеро. Причому, в цьому бою особливо відзначився 1-й Бузький полк. 4 листопада бійці зазначених підрозділів з надзвичайною сміливістю атакували наполеонівський обоз під Вязьмою, а 10 листопада вщент розгромили 3-тисячний загін супротивника. Впродовж наступних п'яти днів українські козаки, влившись до загонів А. Ожаровського та авангардів Чернігівсько-Полтавського ополчення (10 тис. чол.), брали участь у звільненні Могильова, знищенні французької колони під м. Горки, врятуванні від захоплення м. Шклов. За хоробрість і героїзм, проявлені в ході цих кампаній, «бужани» отримали окремий полковий

прапор з написом «За хоробрість». Крім того, велика їх кількість була нагороджені орденами та медалями. Трохи згодом, уславлені українські частини були розміщені по Дніпру від Чернігова до Речиці, а також переведені до Житомира, Новгород-Волинського, Овруча та Острога – для забезпечення край лівого флангу стратегічного фронту у період контрнаступу царської кінноти. Тим самим було остаточно знято загрозу ворожій окупації й розпочато реевакуацію (інструкція генерала П. Коновніцина Київському цивільному губернатору де-Санті від 18 листопада 1812 р.) Києва, – де на другому, визвольному, етапі війни створили першорядний склад амуніції та продовольства, осередок транспорту й збірний пункт дислокації військ. Саме через нього у напрямку Брест-Литовська і західних кордонів Російської імперії проходили резервні частини, а також загони Пензенського, Башкирського, Нижньгородського, Казанського і Костромського народного ополчення. Водночас окремі українські полки знешкоджували ворожі гарнізони (бій під м. Лосниці, в ході якого козаки вбили й захопили в полон до 350 французьких солдат і офіцерів), а також почали діяти на території Польщі, досягаючи подекуди околиць Варшави.

У першій половині листопада перебіг бойових подій відбувався таким чином. 3 листопада авангард П. Чичагова розгромив підрозділи польського генерала Кашицького й вже наступного дня вступив у Мінськ, де в руки переможців потрапили величезні запаси продовольства. 5–6 листопада на з'єднання з ним сюди ж прибув загін генерал-майора М. Лідера. 7 листопада П. Чичагов наказав графу К. де-Ламберту, генерал-майору Ю. Чаплику й бригадному генералу Війська Донського Г. Луковкіну здобути місто Борисів. Куди, за даними, зібраними козаками М. Платова, відійшли полки Брониковського (за наказом Наполеона, призначеного мінським губернатором) й дивізія Домбровського, що опинилася тут після визволення 4 листопада Пінська. Втім, навіть після вигнання загарбників з Пінська, загроза його чергового захоплення остаточно не зникла. З рапорту командира 2-го резервного (Мозирського) корпусу генерал-майора Тучкова головноко-

мандуючому Дунайською армією Чичагову від 16 листопада довідуємось: «Командир 2-го Черниговского казачьего полка полковник Потрясов 11 сего месяца из Пинска доносит, что неприятельская партия, в числе 400 пехоты и 200 конницы, большею частью австрийцев, ночевала в д. Воли, расстоянием от Пинска в 12 милях, и что намерение их есть идти к Пинску, почему и предписано ему от меня, что если он не в состоянии будет удержать свой пост, то ретировался бы в Мозырь...».

Скориставшись тим, що польські воєначальники не забезпечили належної охорони своїм позиціям, солдатам Ламберта вдалося по Смоленському тракту непомітно підійти до Борисова й о 6-й годині ранку 9 листопада почати штурму міста. Раптовість такої акції примусила Домбровського поспіль відступити на лівий берег Березини й рушити назустріч Наполеону.

9–10 листопада «Велика армада», залишивши Оршу й розібравши мости через Дніпро, прибула в Толочин. Корпус Удіно зайняв містечко Бобр. Його посилили тут частини маршала Клода Віктора (за ним обережно просувався прусський генерал граф Фрідріх-Богіслав-Емануель Тауенцін фон Віттенберг). Потім французи через м. Лошниця (тільки на добу випередивши царського генерал-майора графа Петра Петровича Палена, який поспішав сюди з наміром зашкодити цій операції) розпочали марш до щойно захопленого росіянами Борисова. Діставшись до цього населеного пункту лише через 3 дні, вони, попри страшенні втрати, змогли розгромити загони Чичагова в районі одного з тамтешніх мостів й тимчасово закріпитися на позиціях.

12 листопада до звільненого від росіян Борисова прибув Наполеон і наступного дня віддав розпорядження оглянути місцеву річку у двох милях вгору по її течії, неподалік від містечка Студянка, щоб розпочати наведення переправ для армії. Не маючи під руками жодних понтонних засобів, бо втратили їх під час важкого відступу, підлеглі Бонапарта мусили спочатку побудувати дві гігантські опори з дерева (так звані «козли»), а вже потім, о 8-й годині ранку 13 листопада, незважаючи на 14-ти градусний мороз, розпочати

зведення самих мостів, одного, – для піхоти, а іншого, – для кавалерії та перевезення гармат.

Зібравшись на просторі між Лошницею, Борисовом і Студянкою, рештки французьких збройних сил (85–90 тис. чол.), в чійх лавах залишалося все менше людяності (солдати ледь не до смерті билися між собою за кожен шматок кінського м'яса, окрасць черствого хліба, жменю борошна, пучку соломи тощо), 14 листопада розпочали переходити Березину. Першими на світанку вбхід перейшли річку піхотинці й артилеристи Удіно, котрі вже на правому березі виконували функції бойового ар'єргарду. За ними подалися частини маршала Нея, після 12.00 – Наполеон з гвардією (19 тис. чол.), а в ніч з 14 на 15 листопада – Богарне й Даву (до 6 тис.). Переправа ускладнювалася загальним безладом, відсутністю дисципліни, панікою, постійною руйнацією неякісних, наспіх зведених, мостів й, звичайно ж, російськими контратаками.

Так, ще напередодні цих подій генерал-майор Петро Якович Корнілов, виявивши значну концентрацію французьких вояків поблизу Студянки й надіславши повідомлення про це Ю. Чаплику, відкрив вогонь по ним з усіх своїх чотирьох гармат. Через декілька годин війська П. Вітгенштейна (40 тис. чол.) й передові загони основного угруповання Кутузова (25 тис.) у районі Борисова оточили та примусили капітулювати дивізію генерал Людовіка Партуно. В ході самої переправи Чичагов не тільки громив мости своєю артилерією, в результаті чого багато хто з французів загинув, провалившись у крижану воду, але й добивав їх на лівому березі.

Ранком 16 листопада запеклі бої, в ході яких окупанти втратили до 30 тис. солдат і офіцерів, відбулися на обох берегах Березини. В них особливо відзначився відкомандирований у розпорядження адмірала Чичагова прапорщик А. Муравйов, який після служби під Брест-Литовським, Ковелем, Мінськом і Борисовом, за хоробрість «на кривавих мостах Березини» був нагороджений відпусткою до столиці.

Наступного дня, бажаючи збити наступальний порив росіян, Наполеон спалив студянські мости й, кинувши напризволяще тих, хто ще не встиг

переправитися вслід за ним (майже 40 тис. солдатів і власний обоз), продовжив відступ до Вільно. Загальні його втрати лише в цьому бою, якщо вірити інформації, що міститься в офіційному рапорті Кутузова на ім'я царя, становили 50 тис. (з них тільки полоненими – 5 генералів, 427 штабс- і обер-офіцерів і 23 500 солдат). Підбиваючи підсумки тієї кампанії, німецький історик Фрідріх-Кристоф Шлоссер (1776–1861) писав, що «виходячи з Москви, Наполеон мав армію сильнішу, аніж при вступі в неї. Катастрофа ж на Березині (причому без присутності Кутузова) була спричинена хаосом у справі забезпечення французів усім необхідним, результатом чого став голод. Дуже важливу роль зіграли також морози, що, досягаючи 30 градусів, добили французьку армію». Росіяни ж недорахувалися у власних лавах до 8 тис. вояків; крім того, вони прогавили реальну можливість не просто завадити Бонапарту зберегти свої найбільш боєздатні частини (до 25 тис. чол.), але й захопити його в полон.

Також слід зазначити: як Олександр I, так і багато сучасників звинуватили у втраті можливості закінчити війну ще на Березині адмірала Чичагова, який, мовляв, дозволив себе обдурити і не зміг визначити справжнього місця переправи Бонапарта через річку. Втім, наявні документи й уривки із «Нотаток» Чичагова свідчать про те, що в такому, не дуже сприятливому для росіян, ході кампанії винен головним чином Кутузов. Саме він, знаючи про схвалений імператором план, згідно якого Чичагов і Вітгенштейн мали власними силами зупинити Наполеона поблизу тієї переправи, повинен був триматися не далі, аніж один перехід від місця боротьби. Проте головнокомандувач, затримавшись у Красному, 13–14 листопада опинився на відстані трьох-чотирьох переходів від району вирішального бою. Через це його авангарди прибули під Борисів лише 15 листопада, а особисто він досить поволі рухався шляхом через Удочу та Мінськ.

Отримавши звістку про криваві події на Березині, царська Ставка відразу не змогла навіть з'ясувати, чи вцілів у них сам Бонапарт. Коли ж незабаром

стало відомо, що він не тільки залишився живим, але й швидко відступає у Прибалтику, було вирішено організувати переслідування ворога за всіма тогочасними канонами воєнного мистецтва. Зокрема, з одного боку Наполеона гнали до кордону частини П. Чичагова й М. Милорадовича. З іншого боку, М. Платов і козачі загони «супроводжували» ворога з флангів, причому інколи навіть примудрялися завдати удари в «лоб». Водночас П. Вітгенштейн, пересвідчившись у тому, що перебування його підрозділів на зруйнованій війною Смоленській дорозі лише шкодить справі, зійшов з неї в районі м. Камінь і рушив далі в напрямку Німеччини.

Прихід зими та настання лютих морозів ще більше ускладнили становище іноземних нападників. Вже 1 грудня 1812 р. українські козаки, «зачищаючи» тиллові території, дістали наказ повернути до Бреста. Здійснюючи цей маневр, вони не просто відтягували на себе значні сили супротивника, захоплювали в полон тисячі наполеонівських солдат і офіцерів, а й паралізували всі його спроби досягти хоч якихось тактичних успіхів на різних напрямках. Усвідомивши ситуацію і те, що його полководці французької армії зовсім втратили ініціативу, Наполеон змушено прийняв неординарне, й несподіване для більшості з оточення, рішення.

Прибувши опівдні 5 грудня, після битви під Плещеницями, в м. Сморгонь (Гродненська губернія), він викликав до себе Армана де-Коленкура і продиктував йому свій останній наказ по армії, де виклав і детальний план свого від'їзду з передових позицій. Після цього імператор провів нараду зі своїми генералами, на якій оголосив про власне рішення через Варшаву та Дрезден терміново відбутися до Парижу для того, щоб зібрати нові частини для боротьби в Росії. Призначивши замість себе головнокомандувачем маршала Мюрата, Наполеон десь о 22.00, у супроводі 200 гвардійців, Коленкура, а також Дюрока, бригадного генерал Жана-Клода Луба де Боана й польського офіцера Мартина Вонсовича, зі словами: «Від великого до смішного, – лише один крок, й нехай судять нащадки!», назавжди полишив територію Російської імперії. В Ошмянах імператор побачив дивізію Луї-Анрі Луазона, яка у складі 11-го

корпусу прибула із Кенігсберга на підсилення вже розгромлених частин. Однак особливої радості від цього титулований втікач не відчув. Девізія «застрягла» навіть не дійшовши до своїх позицій, бо перед тим ледь відбилася від нападу кавалерійського загону полковника О. Сеславіна.

Особисто Наполеон залишив цей регіон дуже передбачливо, оскільки вже 7 грудня до Сморгоні підійшов авангард армії Чичагова під керівництвом генерал-майора Чаплика і, розігнавши натовп французьких солдатів, захопив 3000 полонених і 25 гармат.

Не додавали наснаги французькому імператору й лихі звістки з батьківщини. Так, він із жахом довідався про спробу державного перевороту в Парижі 23 жовтня генералом Мале. Той, користуючись відсутністю Наполеона у Франції, почав поширювати чутки про його загибель у Росії і намагався сформувати новий уряд. Хоча заколот своєчасно призупинили, а основних дійових осіб (включаючи й Мале), заарештували та стратили, імператор слушно вгледів у цьому акті пряме зазіхання на свою корону та владу. Саме тому, покинувши все напризволяще, зокрема ще цілком боєздатні корпуси Макдональда, Реньє та Шварценберга (до 70 тис. вояків), частину військ Ожеро з новими польськими формуваннями (38 тис. чол.), він подався подалі на Захід.

Тим часом, у ніч з 8 на 9 грудня до Вільно почали прибувати перші частини відступаючої французької армії. Як засвідчив граф Філіп-Поль де Сегюр, у своєму перевиданому 2002 р. творі «Похід у Росію», із 80 тис. чол., котрі супроводжували Наполеона на заключному етапі його східної кампанії, сюди дісталась ледь чи половина, оскільки «солдати противника постійно атакували, не даючи ... змоги привести себе хоча б у відносний порядок». За висловом пруського генерала військового теоретика й історика Карла фон-Клаузевіца (1780–1831), «росіяни буквально вигонили супротивника з його бівуаків». Критичність ситуації, коли «ворог переслідував французів силами кавалерії, невеликими загонами піхоти й за допомогою гармат, встановлених на великі гринджоли», описав в одному з листів до Наполеона маршал Бертсьє. В свою чергу, Д. Давидов зазначив у своїх спогадах: «Безліч поранених ворогів

лежало просто на снігу, або, сховавшись біля візка, чекало смерті від холоду (морози сягали тоді 20–28 градусів. – Авт.) і голоду. Мої власні сані часто вдарялися об голови, руки й ноги тих з них, хто вже замерз; це тривало впродовж нашого переїзду від Понарей до Вільно». Командир 23-го кінноєгерського полку 2-го корпусу полковник барон Жан-Батіст де Марбо (1782–1854) із сумом констатував: що окремі поляки його частин, «вночі виходячи на дорогу, де наш полк ставав на відпочинок, починали шуміти й кричати «Ура!». Вважаючи, що то підходять козаки, французи в паніці розбігалися, а тоді товариші зазначених «героїв» живилися кинутим ними майном, намагаючись перш за все відшувати їжу. Багато хто із солдатів і навіть окремі офіцери, не витримавши нелюдського напруження, кінчали життя самогубством». Крім того, як про це зазначали німецький історик Лоренц фон-Штейн (1815–1890), брати Муравйови, генерал від інфантерії Андрій Семенович Феньш (Феньшау) та деякі інші особи, французи займалися тоді навіть канібалізмом. «В якому небудь сараї, – переконував один із сучасників, – часто можна було зустріти людей у формі армій Наполеона, котрі, залізши туди від холоду, сиділи навколо вогнищ просто на трупах своїх уже померлих товаришів, з чийх тіл вони, аби втамувати нелюдський голод, вирізували кращі частини. Потім, все більше слабнучи, самі ці їдоки падали мертвими, стаючи, в свою чергу, тими, кого жерли їх товариші, ті, кому пощастило вціліти й добрести до подібної схованки».

Перебувши у Вільно менш ніж добу, більша частина французів, наполегливо переслідуваних козаками, протягом 10–12 грудня перебралася до Ковно. Звідти, не гаючи часу й скориставшись тим, що Кутузов з основними силами своєї армії був ще далеко, вони 14 грудня перетнули замерзлий Німан. У той же день на територію Варшавського герцогства, через Білосток відійшов корпус Шварценберга. А ще через п'ять днів маршал С. Макдональд з двома ешелонами вирушив з Мітави на Тільзіт.

20 грудня 1812 р. вся територія Російської імперії була звільнена від іноземних загарбників. Наполеонівська «Велика армада», всіявши тілами своїх

солдат дорогу від Смоленська до кордону, кинувши всю артилерію (понад 1000 гармат) і втративши більшу частину кавалерії, перестала існувати. Із 420 тис. вояків, які влітку перетнули межі Росії, й тих 150 тис. солдатів і офіцерів, котрі підійшли до них з Європи пізніше, назад повернулися порівняно невеликі (до 20 тис.), розрізнені, безбройні, виснажені голодом, обморожені й деморалізовані групи людей. Згодом, у результаті переформування збройних сил у Пруссії та Польщі, з них ледь вдалося зібрати в окремий загін до 30 тис. штиків. Правда, в його складі вже не було жодного солдата, який би міг похвалитися, що на власні очі бачив Кремль. Для наполеонівської Франції та її союзників «московський похід» завершився однозначно ганебно.

Втім, війна з Наполеоном продовжилася, але вже за межами Російської імперії.

ЧАСТИНА ІІІ. УКРАЇНЦІ В ЄВРОПІ

ЗАКОРДОННИЙ ПОХІД ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ

В останні дні грудня 1812 р., переслідуючи ворога, царська армія діяла відразу в трьох напрямках: 1) на Кенігсберг-Данціг (головний); 2) на Полоцьк; 3) на Варшаву. На головному напрямку діяла 3-я армія П. Чичагова, яка просунулася вперед через Гумбінен, і Головна армія, при якій знаходилися цар і його головнокомандувач (втім, виконуючи волю Олександра І, Михайло Іларіонович 4 січня 1813 р. перевів свою штаб квартиру в прикордонне містечко Мереч, куди й переїхав через два дні), рухалася на Полоцьк, 13-тисячний загін М. Милорадовича – на Варшаву.

На початку січня 1813 р. російській авангард перейшов через Неман і вступив у межі Пруссії. Трохи згодом маршал С. Макдональд, у якого Наполеон відібрав 20 тис. вояків, вважаючи подальший спротив не виправданим безглуздя, 16 січня заявив про свій нейтралітет. Тим самим він без будь-якого захисту залишив центральні області Східної Пруссії. Скориставшись цієї нагоди, росіяни, без особливих проблем оволоділи головним її адміністративним центром – м. Кенігсберг. Незабаром корпус М. Платова захопив Данціг, а Головна армія 4 лютого зайняла Полоцьк, війська ж М. Милорадовича, разом із загонами Д. Дохтурова і Ф. фон-дер Остен-Сакена, які приєдналися до них 7 лютого, увійшли до Варшави.

На цьому етапі боротьби з Наполеоном на європейському театрі війни головні операції відбувалися вже безпосередньо в самій Німеччині. Спочатку їх очолював П. Чичагов, а після того, як він захворів, М. Барклай-де-Толлі, якому Кутузов 12 лютого наказав «терміново прибути до місця свого нового призначення, – в с. Півницю поблизу міста Торн». 13 лютого загін М. Воронцова зайняв Познань, після чого російські авангарди прорвалися до Одера неподалік від містечка Равич. П. Вітгенштейн, котрий, застудився, а тому мусив затриматись у Кенігсберзі, вже 20 лютого захопив Берлін. Під таким тиском французи відступали до нижньої течії Ельби та Магдебургу. 28 лютого,

намагаючись уникнути остаточного розгрому, прусський король розірвав угоду з Наполеоном і підписав нову – про військове співробітництво з Росією.

Водночас Наполеон, повернувшись наприкінці грудня до Парижу, не зважаючи ні на які негаразди, швидко поповнив фінанси, людські ресурси, продовольство, воєнне спорядження, як за рахунок метрополії, так і з ще васально залежних від неї держав. За досить стислий термін він й спромігся створити та забезпечити всім необхідним нову армію чисельністю понад 300 тис. вояків. Але всі його зусилля виявилися марними, оскільки саме на той час проти Франції утворилася нова, Шоста, коаліція європейських держав, куди, окрім Росії, увійшли Пруссія, Великобританія, Швеція, Баварія, Вюртемберг, Саксонія та (від серпня 1813 р.) ще й Австрія. Супротивники Наполеона могли відрядити безпосередньо до районів бойових дій від 500 тис. до 1 млн чол.

У такому потужному «гурті» царська армія продовжила наступ, що розгортався тепер у межах Саксонії. Так звані «летучі групи», що склалися з підсилених артилерією підрозділів єгерів і кавалерії, здійснювали глибокі рейди по тилах ворога, наздоганяючи та знищуючи окремі його частини. При цьому, поруч з бійцями Д. Давидова і генерал-майора В. Пренделя, особливо відзначився загін ротмістра Михайла Федоровича Орлова (1788–1842), який створили за ініціативи Кутузова й Милорадовича ще під Калішем*. Він непомітно перейшов на лівий берег Одера і почав активно руйнувати ворожі комунікації поблизу зайнятого росіянами 8 березня Бауцена.

У закордонному поході армій Кутузова поруч з регулярними формуваннями, досить продуктивно діяло рекрутоване з-поміж жителів Наддніпрянщини «змішане» з'єднання. Протягом 23 листопада 1812 р. – 1 січня 1813 р. проти французів успішно боровся 9-й піший полк під орудою П. Бурсака, котрий залишив передову й був відправлений на Кубань тільки після того, як в його лавах у живих залишилося 272 чол. Гідні подиву були й подвиги українських солдат лейб-гвардії Чорноморської кінної сотні Афанасія

* Каліш – місто в Польщі, в Познанському воєводстві.

Бурсака і 1-го Збірного кавлерійського полку під командуванням осавула Д. Плохого. На початку січня 1813 р. у бойових операціях на території Великого герцогства Варшавського відзначився також Перший козачий полк Чернігівського ополчення. Тоді ж, ближче до Польщі, військове керівництво перевело одну частину вояків генерал-майора Я. Шемшукова, «чернігівців», з Борзни до Мінська, а іншу – з Мглина й Стародуба до Брест-Литовська. Незабаром вони долучилися до збройного протистояння за кордоном. Тисячі вихідців з Полтавської губернії, підсилені сімома козачими полками, відіграли помітну роль у звільненні від французів Варшави, Кракова, Ченстохова, Дрездена, Гамбурга та деяких інших європейських міст. Вони протидіяли італійським частинам Є. Богарне, а також при оточенні, блокаді та захопленні Модліна і Торна.

Особливий героїзм українці виявили і при оволодінні ворожою фортецею Замостя. Коли царський генерал-майор Л. Ротт (1780–1851) на чолі чернігівських ратників розпочав наступ на цю твердиню, її гарнізон спробував контратакувати, але втративши вбитими та полоненими понад 100 чол., змушено повернувся за стіни фортеці. Незважаючи на те, що втрати серед козаків виявилися мінімальними, її облога затягнулася. На думку коменданта фортеці, дивізійного генерала графа Мауріція (Маврікія Федоровича) де-Гауке (1775–1830), це сталося тому, що «в росіян була відсутня облогова артилерія й вони не дуже тямлять в інженерній справі». Він сподівався втримати місто в своїх руках. Крім того, давалося взнаки й погане постачання, в результаті чого, за спогадами російського офіцера Андрія Раєвського, «довготривалий похід та бівуаки знищували білизну й взуття ополченців; тулуби ж їхні залишилися в Росії й нічим було захистити воїнів від наступаючої зими». Проте й за таких важких умов, як писав в одному зі своїх рапортів Ротт, «ополчення продемонструвало під стінами Замостя мужність й невтомність більшу, ніж ті, що їх можна вимагати від простих людей, котрі не мають звички користуватися зброєю. Чотири тижні поспіль відбивали вони щоденні ворожі напади кращих полків польського війська, з яких складався гарнізон фортеці Замостя». До речі,

ця облога стала першою й останньою операцією чернігівсько-ніжинських ополченців у Закордонному поході Кутузова, оскільки вже в жовтня 1814 р. вони було розформовані й відпущені по домівках.

УКРАЇНЦІ В БОЯХ ПІД ДРЕЗДЕНОМ І ЛЕЙПЦИГОМ

Продовжуючи боротьбу з Наполеоном, Російська імперія та її союзники розподілили власні збройні сили на три частини, причому така градація здійснювалась не за національними ознаками, а у відповідності до місця дислокації кожної з них. Головною вважалася орієнтована на район Будина Богемська армія (237 тис. чол.; командувач – колишній соратник Бонапарта, австрійський маршал К.-Ф. цу Шварценберг). Поблизу Швейдніц розташовувалася 100-тисячна Сілезька армія під орудою прусського фельдмаршала князя Ге́бхарда Ле́берехта фон Блю́хера (1742–1819), а в Берліні та під Гамбургом, – Північна армія на чолі із шведським принцом Жаном-Батистом-Жюлем Бернадотом (155 тис. чол.). Загальне керівництво ними здійснювалось Союзним командуванням, яке, в свою чергу, виконувало накази Ставки трьох монархів – Олександра I, Фрідріха-Вільгельма-Карла Пруського та Франца I Австрійського. Олександр I, користуючись тим, що серед народів Європи поширювалась агітація ніби він є «першим» визволителем від французького ярма, зажадав аби його війська «були на той момент скрізь» і розмістив у «богемців» армію П. Вітгенштейна й декілька корпусів Баркляя-де-Толі (всього – 80 тис. чол.), в Сілезії – частини Ф. фон-дер Остен-Сакена та графа Олександра Федоровича Ланжерона (понад 60 тис. бійців), а на Півночі – 30-тисячний підрозділ генерала Фердинанда Федоровича Вінценгероде. Значну частку царських вояків, зрозуміло, становили вихідці з України.

Зі свого боку, Наполеон також використовував будь яку можливість для зміцнення власного становища. Так, вже до весни 1813 р. йому вдалося мобілізувати та забезпечити всім необхідним для війни майже 200 тис. чол., налагодити процес безперервного формування резервів, зосередити значні запаси продовольства в Дрездені, що ними можна було годувати 300 тис.

солдатів впродовж двох місяців, створити потужні бази по берегах Вісли, Ельби й Одери. Прибувши 15 квітня в м. Ерфурт, де розташовувалася тоді його похідна канцелярія, Бонапарт жадав кривавого реваншу.

Тим часом у ніч з 26 на 27 березня 1813 р., безпосередньо на очах у ворога, М. Орлов-Денисов зі своїм загоном, де значилось чимало українців, форсував Ельбу нижче Мейсена, в районі Дебельдорфа, і примусив ворога, чії сили вп'ятеро перевищували його власні, в паніці відступити. Не втративши в цьому бою жодного солдата, Орлов-Денисов особисто був відзначений начальством.

У другій половині квітня Барклай-де-Толлі з загоном у 12 тис. чол. прискореним маршем направився до Франкфурта-на-Одері. Однак наступальний характер цієї акції фактично зірвало те, що 28 квітня в невеличкому сілезькому містечку Бунцлау помер головнокомандувач царських збройних сил, фельдмаршал М. Кутузов, замість якого на цю посаду, не без певних вагань, Олександр I призначив генерала від кавалерії П. Вітгенштейна. Ще не увійшовши остаточно у свою нову роль, Вітгенштейн дещо вповільнив загальний темп натиску на ворога. Скориставшись цим моментом, Наполеон встиг зібрати потужну силу 100 тис. вояків (проти 92 тис. у росіян) й 2 травня примусив супротивника відступити від м. Люцен. Схоже сталося й через два з половиною тижні під Бауценом. Всі ці невдачі змусили союзників заключити з французькою стороною перемир'я. Вимушений перепочинок з 23 по 29 травня дозволив росіянам зміцнити свої підрозділи, головним чином, за рахунок австрійських і шведських резервів.

Розуміючи той факт, що дрібними сутичками Бонапарта навряд чи вдасться примусити до капітуляції, союзне командування впродовж червня–липня розробило план грандіозної кампанії з оволодіння історичним центром Саксонії, м. Дрезден, який став на той час могутнім інтендантським оплотом французької армії в регіоні. Першими в боротьбу за цей населений пункт активно включилися російські й українські партизанські загони – «партії», чії вояки, на відміну від «чисто» ополченців, у своїй більшості представляли

професійних солдатів. 10 серпня в напрямку до міста рушило й все Богемське угруповання коаліції, основні сили якого вже через три дні зіткнулися з супротивником під орудою самого Наполеона. Однак нерішучість австрійського головнокомандувача, а також відсутність злагодженості й належної координації в діях високих начальників призвели до того, що 14 серпня, попри стійкість окремих полків, розбиті «союзники» були вимушені декількома групами панічно тікати в район Рудних Гір. Переслідуючи переможених, намагаючись відрізати їм всі шляхи відступу та оточити, маршали Огюст Фредерик Луї Вієсс де Мармон, герцог Рагуза, Клод Віктор, Мюрат, Лоран де Гувіон Сен-Сір й генерал Вандам захопили в полон декілька тисяч росіян, пруссаків і австрійців. Лише завдяки маневру М. Барклая-де-Толлі, що перекрив рух французьким нападникам, ті несподівано опинились в оточенні і вимушені були прийняти не вигідний для себе бій поблизу с. Кульм (17–18 серпня). В зв'язку з цим ситуація для союзників дещо поліпшилась. Перегрупувавшись у дві колони (перша, куди входили 3-а царська армія й всі пруські війська, очолив Барклай, а друга, де знаходилися Олександр I і пруський король, – П. Вітгенштейн), супротивники Наполеона більш-менш організовано відійшли в Сілезію. Усвідомивши власну безпорадність у керуванні загальноєвропейськими операціями, П. Вітгенштейн, цей «славетний в минулому захисник Пскова й Санкт-Петербурга», подав у відставку, «пропустивши» на своє місце героя тих важких днів, генерала від інфантерії Барклая-де-Толлі. Сам же Бонапарт, маючи намір закріпитися на здобутому ним оперативному просторі, залишив тут 30-тисячний корпус Сен-Сіра та ще 60 тис. вояків під орудою Мюрата. Проте об'єднані сили Богемської, Сілезької і Північної армій союзників врешті-решт відкинули їх у район між Дрезденом і Лейпцигом. Тоді ж М. Орлов-Денисов, опинившись на деякий час в оточенні лояльного Олександрю I французького генерала-рояліста Жана-Віктора Марі Моро (1763–1813), зі своїми людьми спромігся оволодіти м. Мерзбург (18 вересня) й отримати за це орден святої Анни другого ступеня з

діамантовими прикрасами. Після всіх цих подій понад місяць тривало відносно затишшя.

Не менш важливим стратегічним центром, за який розгорнулася боротьба між Наполеоном і його супротивниками, що за «національне різнобарв'я» безпосередніх учасників отримала назву «Битва народів», був Лейпциг. Наприкінці вересня 1813 р. союзна Богемська армія, де заправляв тепер рішучий і дієвий Барклай перейшла в наступ, і потрощивши силами ударного загону Вітгенштейна (60 тис. штиків) дивізії Мюрата, зупинилася безпосередньо перед Південною міською брамою. З північної ж сторони Лейпциг блокувала Сілезька армія. А 5 жовтня до цих двох збройних угруповань приєдналася ще й Північна армія, яку на той час очолював російський генерал Леонтій Леонтійович Беннігсен (1745–1826).

Сюди ж, поволі відкочуючись від Дрездена, підійшов зі своїми збройними силами і Наполеон, серед яких, окрім французів, були поляки, саксонці, голландці, німці держав так званого «Рейнського Союзу», італійці та бельгійці. Побоюючись оточення, Бонапарт вирішив першим атакувати з'єднання коаліції, тим більше, що його позиції знаходилися південніше власне Лейпцига, серед сіл з великою кількістю придатних для оборони кам'яних будинків і церков.

4 жовтня на рівнині поблизу Лейпцига розпочалося одне з найбільш кривавих збройних протистоянь усієї Наполеонівської кампанії, в якому з обох боків брало участь майже 500 тис. чол. 5 жовтня, завдавши супротивнику чисельних втрат у приміській зоні, солдати коаліції стрімко наблизилися до основних укріплень. Вояки ж Наполеона намагалися організувати ефективний, злагоджений опір. Це вдавалося їм робити до тих пір, поки Саксонська дивізія (3 тис. солдат) у повному складі перейшла на сторону ворога й миттєво розвернувши всі свої 19 гармат, розпочала обстріл наполеонівських позицій. Ранком 7 жовтня кинулися на штурм міських укріплень підрозділи колони М. Барклая-де-Толлі, а з ними й декілька німецьких полків. Досить швидко вони примусили супротивника відступити. Розвиваючи успіх, союзне

командування ввело в бій основні сили, що нараховували 285 тис. чол. при 1466-ти одиницях артилерії. Зі свого боку, оборонці, піддавшись паніці, не змогли вчасно підірвати міст через річку Вейсе-Ельстер, у результаті чого блоковані водою підрозділи Понятовського (який отримавши важке поранення, потонув при обороні Лейпцига в бурхливих водах Ельстера через два дні після вручення йому маршальського жезлу), С. Макдональда та Жака Олександра Бернара Ло, маркіза де Лорістона (всього – 28 тис. чол.), виявилися відрізаними від своїх головних сил і потрапили в полон. У наступні 12 годин союзні війська повністю звільнили Лейпциг від вояків Бонапарта, котрі невеликими групами відходили в напрямку до Ерфурта. Особисто ж Наполеон з великими труднощами втік з міста через Рандштатські ворота. 8 жовтня рештки корпусу Клода Віктора дещо потіснили колони князя М. Горчакова та П. фон-дер Палена. Проте це виявився їхній останній відносний успіх, бо його результати майже відразу ж ліквідували шведи, які прийшли на допомогу росіянам. 9 жовтня, намагаючись виграти час, імператор Франції, з одного боку, запланував здійснити атаку на Дюбен, а з іншого, – запропонував протилежній стороні розпочати перемовини про мир. Втім, чудово розуміючи, що після такого нищівного удару (коли французи втратили 40 тис. убитими й пораненими, 15 тис. – у вигляді бранців, а ще 12 тис. – померлими від епідемії тифу, а також 325 одиниць артилерії) з ним ніхто на серйозну угоду не піде, Бонапарт, так і не дочекавшись відповіді на ті свої ініціативи, 10 жовтня опинився вже під Мейсеном. Як і після Бородіно, він покинув майже все і в листопаді 1813 р. поступово оговтувався в Парижі, щоб власною присутністю вчергове утвердити непохитність своїх прибічників і організувати нові сили для боротьби.

Слід зазначити той факт, що в складі царської армії в ході «Битви народів» під Лейпцигом помітну роль відіграли вісім козачих полків, серед яких особливу доблесть проявив 1-й Український полк. Зокрема вояки останнього під час однієї з контратак відбили у супротивника декілька гармат і захопили в полон 150 французьких солдатів і офіцерів. Саме в цій битві в останнє повів у

наступ своїх бійців виходець з Наддніпрянщини, активний учасник початкового етапу боротьби з Наполеоном, легендарний командир 27-ї дивізії Д. Неверовский. Отримавши серйозне поранення в ногу, при якому куля пробила м'які тканини і застрягла в кістці, він, однак, рішуче відмовився покидати поле бою. Доставлений у шпиталь м. Галле тільки через добу, Дмитро Петрович переніс важку операцію, після якої почалася гангрена. Змучений організм не витримав таких навантажень: й 21 жовтня 1813 р. від зараження крові й високої температури, що супроводжувалася довгими мареннями, герой помер. Високо оцінюючи внесок цього офіцера в розгром ворога, союзне командування наказало поховати його з усіма воїнськими почестями в тому ж такі Галле. Через майже сто років, у 1912 р., його прах перевезли в Росію й поховали на Бородінському полі.

Кінець 1813 р. ознаменував собою повний крах будь-яких спроб Наполеона чинити ефективний спротив. Зокрема, вже 6 листопада Барклай-де-Толлі зайняв Франкфурт-на-Майні, а ще через три тижні капітулював французький генерал Жан Рапп і здав Данціг. На початку грудня 1813 р., переслідуючи відступаючого ворога, росіяни успішно форсували Рейн й вступили на територію Франції.

Перше велике зіткнення їх з прибічниками Наполеона безпосередньо на французькій землі сталося 17 січня 1814 р. при Брієнні, в двохстах кілометрах південно-східніше від Парижа. Незважаючи на те, що серед них знаходився особисто Бонапарт, французи не витримали удару колон Барклая-де-Толлі і розбіглися. Всім його прибічникам, навіть таким фанатично налаштованим, як маршал Ней, стало зрозуміло: армії, здатної чинити ефективний опір військам коаліції, більше не існує. Шлях до «серця» держави виявився відкритим.

14 березня підрозділи М. Барклая-де-Толлі, оволодівши висотами північніше Парижа, між Роменвіком і Пантеоном, наблизилися до Бельвіля. І враз розпочалася окупація столиці Франції. Коли ж загони генерала О. Ланжерона спромоглися відкинути окремі групи супротивника з домінуючих над містом Монмартрських височин, цей населений пункт вже повністю

знаходився в руках вояків царської армії. Серед них своєю відвагою особливо відзначилися три бужських і три українських полки, а також загони козаків з Київщини. Саме вони в районі пагорба Монмартр оточили дивізію генерала віконта Жака-П'єра-Марі-Жозефа Пюто (1769–1837). 25 березня, у той день, коли Бонапарт зрікся трону й відправився в своє перше заслання, Олександр I, присвоїв Барклаю-де-Толлі звання фельдмаршала і підписав указ, згідно якого коаліційна дипломатія мала розпочати переговори про остаточну капітуляцію ворога. 29–30 березня фактично завершилися бої за Париж, а надвечір 31 березня 1814 р. залишки наполеонівської армії остаточо склали зброю. «Гаряча» фаза війни, нарешті, завершилася й збройні сили переможців (у тому числі – українські ратники та козаки) для повної гарантії ще декілька місяців несли гарнізонну службу (як у провінціях самої Франції, так і на теренах Німеччини та Польщі). Все це тривало до того часу, аж поки, згідно Маніфесту Олександра I від 18 серпня 1814 р., царським з'єднанням ополченців не дозволили повертатися до своїх домівок.

Підводячи підсумки наполеонівським війнам 1805–1814 рр., у яких брала участь Російська імперія, й, зокрема, Україна, варто зазначити, що тоді в боях з різних сторін загинуло близько 775 тис. чол. Якщо до цього числа додати скалічених, поранених і пропалих безвісти, то кількість їх сягне 2 мільйонів.

Коли ж говорити про офіційні дані щодо російської сторони, то слід назвати цифру втрачених у 360 тис. осіб. Дуже постраждало від тієї війни українство.

ВАТЕРЛОО Й... УКРАЇНЦІ

Остаточо розбитий коаліцією союзників і позбавлений влади, Наполеон пробув у засланні 9 місяців і 24 дні на розташованому в італійському регіоні Тоскана острові Ельба. Проте його не полишали від думки про повернення собі французького престолу. Він уважно спостерігав за перебігом політичних подій у себе на Батьківщині. Зокрема, колишній імператор радів, коли бачив як у Франції стрімко зростає невдоволення режимом Реставрації. Намагаючись

якомога повніше відродити дореволюційні порядки, Людовік XVIII (1755–1824) і його оточення тим самим налаштовували проти себе ті верстви населення, котрі на безладі минулих років нажили собі чималі статки. З іншого боку, настрожено-агресивно ставилася до королівської влади й більша частина французького селянства, яку неабияк збурювало повернення в свої маєтки розігнаного революцією дворянства й нове посилення гніту католицького духівництва. Виявляли невдоволення й ті солдати та офіцери наполеонівської армії, котрі після «монархічних чисток» і скорочень опинилися на соціальному узбіччі.

Вичекавши слушної нагоди, здійснивши необхідні приготування й дезорієнтувавши своїх охоронців, Бонапарт 1 березня 1815 р., із загоном у кількості 1100 чол. висадився на узбережжі Франції поблизу бухти Жуан і рушив у напрямку до Гренобля. Там до нього приєдналися окремі частини урядових військ. Звідси, розсилаючи поперед себе прокламації та відозви, колишній вигнанець повернув на Ліон, під стінами якого на його бік перейшов тамтешній гарнізон, правда, без очільника – генерала Жака-Стефана Макдональда й окремих офіцерів, які вдалися до втечі. Тоді ж підтримали Бонапарта й вислані проти нього королем маршал Ней з чотирма полками.

Перебуваючи деякий час у Ліоні, «великий корсиканець» зорганізував при собі вже 15 000 вояків, з якими і розпочав наступ на столицю. Скрізь, де він проходив, його вітали як «рятівника Вітчизни». В ніч з 19 на 20 березня 1815 р. Наполеон вступив у Фонтенебло. А на ранок 20 березня, в оточенні почту і кавалерії, був уже в Парижі, де відразу ж оселився в палаці Тюїльрі. «Селяни, – пригадував пізніше про ті події сам Бонапарт, – вигукували: «Хай живе імператор!», «Геть дворян!, «Геть попів!». Вони слідували за мною із міста в місто, а коли вже не могли йти далі, їх заміняли інші, котрі супроводжували мене, й так аж до Парижу!».

Повернувши собі владу в країні, Наполеон відразу ж почав створювати нову армію, мобілізувавши до неї на кінець літа 400 тис. чол. Крім того, за вельми короткий проміжок часу йому вдалося, спираючись на солдат-ветеранів

і матросів, відродити Національну гвардію. У кількості до 250 тис. вояків вона охороняла фортеці й морське узбережжя. Водночас, союзне керівництво маючи у своєму розпорядженні понад 900 тис. військовослужбовців, розпочало їх стягувати до кордонів Франції.

У відповідь на дії коаліції Наполеон, дотримуючись своєї традиційної тактики, вирішив розгромити супротивника в одній єдиній битві. Для неї ним було обране невеличке, розташоване за 20 км від Брюсселю, бельгійське містечко Ватерлоо. А саме на позиції в межах Мон-Сен-Жанського плато обабіч дороги із Шарлеруа, від села Мерб-Брен до ферми Лавалет.

Готуючись до цього генерального бою, який мав вирішити й подальшу долю самого Наполеона, колишній імператор 11 червня 1815 р. виїхав на передові позиції. Ще через п'ять днів, 16 червня, він провів дві великі збройні сутички з ворогом, які завершилися на його користь. З одного боку, частина його військ, намагаючись зашкодити просуванню англійців, голландців, бельгійців і німців углиб Бельгії, силами корпусу Груші атакувала їх при Катр-Бра й відкинула до р. Маас. Водночас, правий фланг основних сил під керівництвом Наполеона переміг пруські підрозділи у битві під Лін'ї. Все це дало змогу французам не допустити об'єднання армій союзників напередодні головної баталії, чим зміцнило в них сподівання на можливість знищення коаліціантів поодиноці.

18 червня 1815 р. об 11.30 ранку, сконцентрувавши при Ватерлоо 72 тис. чол. «солдат останньої війни» й 243 гармати, Наполеон, пересвідчившись, що земля підсохла після дощу й можна почати бій, провів декілька атак на правому фланзі позиції Артура Уелслі, герцога де Веллінгтона (56 тис. бійців і 156 гармат).

Перший його напад мав відволікаючий характер, а вже другий, здійснений піхотним корпусом Жана-Баттіста Друе д'Ерлона, відбила важка кавалерія союзників. Утім і остання, зазнавши чималих втрат, не змогла розвинути подальший наступ. Сподіваючись усунути перевагу, що виникла в результаті підходу на правий фланг супротивника військ Блюхера, Бонапарт, не

припиняючи натиск на англійські позиції (йому вдалося захопити Ла Хе Сент – укріплену ферму в самому центрі британської оборони), перемістив туди значні сили, в тому числі – й частину гвардії. З іншого боку, пруські війська продовжували вперто боротися за с. Планшенуа, і, маючи чисельну перевагу, незабаром захопили його. Через це французькі гвардійці розпочали відступ, який згодом переріс у панічну втечу.

Намагаючись уникнути остаточного розгрому й хоч якось прикрити деморалізовані залишки армії, Бонапарт зібрав навколо себе і вишикував у каре три останні гвардійські батальйони. Він особисто повів їх у бій. Повільно, зі щільно зімкнутими рядами та спокійними суворими обличчями, «старі гвардійці» розмірено карбували кожен крок, маючи намір організовано прорватися через ряди чисельно набагато переважаючого противника. Вражені такою мужністю, англійці запропонували одній із таких колон скласти зброю на вельми почесних умовах, але її командир, генерал П'єр Жак Етьєн Камбронн у відповідь лише вигукнув: «Гвардія гине, але не здається!». Однак, з їх боку всі зусилля протистояти виявилися марними: армія Веллінгтона перейшла в рішучий наступ, а французи, кидаючи зброю й втративши до 30 тис. чол. і 200 гармат, о 19.00 були вимушені розпочати відступ по усій лінії фронту. Переслідування останніх доручили пруссакам, які протягом 3 днів довели ворога до такого жалюгідного стану, що Наполеону під Лаоном (за 150 км від місця баталії) ледь вдалося зібрати 3 тис. солдатів колишнього корпусу Груші. З ними він хотів організувати захист столиці, але здійснити це вже було абсолютно неможливо.

Згідно умов, підписаного 20 листопада 1815 р. Паризького трактату, Франція відновлювалась у кордонах 1790 р. й зобов'язувалася до сплати переможцям великої контрибуції. Самого ж Наполеона, який на цей раз став англійським бранцем, заслали на далекий острівець Святої Єлени в Атлантичному океані, де той і помер 5 травня 1821 р. від раку печінки на 52 році життя.

Не тільки свідками, а й активними учасниками повалення імперії Наполеона були вихідців з українських губерній Російської імперії. Коли наприкінці 1815 р. українські козацькі полки з іноземного походу повернулися додому, то виявилось, що втрати серед них становили майже 30 відсотків (тобто, із 18 тис. вціліло 12,5 тис. чол.).

ЧАСТИНА IV. АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ ТА УКРАЇНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ

НОВІ ВІЯННЯ

Перемігши Наполеона збройною силою, Російська імперія до певної міри виявилася підкореною ним в ідеологічному сенсі. Річ у тім, що певна кількість учасників закордонних походів побачила в окремих країнах Європи життя селян без кріпосної залежності, вищий добробут населення, людську волю, право на землю й вільне господарювання. Багатьох захопили ідеї свободи, рівності та братерства, що постійно декларувалися Бонапартом. Вони почали мріяти про поширення таких поглядів і в себе на Батьківщині. Саме тому, аналізуючи наслідки іноземного вторгнення на тогочасне російське суспільство, один із революційних демократів – В. Белінський писав: війна «зіграла в історії Росії особливу роль. 1812 рік, струсонувши Росію з кінця в кінець, розбудив її сплячі до того сили і відкрив у неї нові, до тих пір ще незнанні джерела сили, розбудив народну свідомість і народну гордість. Іншими словами, Вітчизняна війна 1812 року нанесла потужний удар по відсталій старовині й стала початком небувалого політичного самоусвідомлення народних мас».

З іншого боку, радикалізації суспільства сприяли й безпосередні наслідки власне нашестя французів на Росію. Дефіцит фінансів у країні за 1812–1815 рр. досягнув 530 млн 925 тис. рублів, а загальна сума матеріальних втрат на війну навіть перевищила 1 млрд рублів. Намагаючись подолати цю кризу, уряд пішов на реалізацію цілої низки непопулярних економічних заходів, що викликали невдоволення в основній частині населення, особливо тієї, чиї маєтки були розорені нашестям, або ж виснажені надмірними повинностями та податками. Спроби ж царату скоротити витрати на утримання величезної армії шляхом створення в 1816 р. військових поселень у Могильовській, Новгородській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Київській та Подільській губерніях, що супроводжувалося переведенням туди 500 тис. державних селян

й перетворенням цілих сіл на військові табори (чії мешканці, живучи не в казармах, а в окремих будинках зі своїми родинами, за наказом орали та косили, з дозволу начальства обирали собі наречених й одружувались, народжували дітей і віддавали їх «в науку» до шкіл кантоністів), вели до зростання опозиційних настроїв. При цьому маса солдат і передових офіцерів нарікали на виснажливі військові навчання, муштру, сувору дисципліну, багаторічну тривалість служби тощо.

Особливо давалися взнаки утиски в сфері соціальних відносин. Адже, коли у 1812 р. поміщицьких селян закликали записуватися в народне ополчення, їм, хоч і неофіційно, але обіцяли звільнення у майбутньому від кріпосної залежності, оскільки «з людьми, що захистили святу Русь, не можна, мовляв, більше поводитись як з рабами». Навіть на вищому рівні раз у раз з'являлися такі думки. Зокрема в Маніфесті від 11 вересня 1814 р. проголошувалось: «Селяни, вірний наш народ, нехай отримають винагороду свою від Бога!». Противники самодержавства доводили: центральна адміністрація нічого не робить для покращення важкого становища землеробів, навпаки, посилює їх гніт. У поемі майбутнього декабриста К. Рилєєва «Ах, страшно мне...» (1824) люди читали й такі емоційні рядки:

По две шкуры с нас дерут:

Мы посеем, они жнут;

И свобода

У народа

Силой бар задушена.

А что силой отнято,

Силой выручим мы то.

И в приволье,

На раздолье,

Стариною заживём.

Ситуацію, яка склалася після війни, досить повно і критично-гостро описав П. Пестель у ході слідства над ним у справі декабристів (1826).

«Звернув... свої думки і увагу, – пояснював він тоді причини свого вільнодумства, – на становище народу, причому рабство селян завжди дуже на мене впливало, а так само і великі переваги аристократії, яку я вважав, так би мовити, стіною, що стоїть між монархом і народом, і від монарха ради власних вигод приховує дійсне становище народу... Те, що я чув про військові поселення, занепад торгівлі, промисловості і загального багатства, несправедливість і підкупність суддів та інших начальств, тягар військової служби для солдатів і багато інших тому подібних статей, які повинні були, за моїм розумінням, становити предмет окремих незадовольень і через які з'єднання всіх воєдино створювало перед очима моїми і уявленням цілу картину народного бідкування».

І далі, як зазначив сам Пестель, у нього відбулася радикальна еволюція поглядів і з'явилися бажання докорінним чином змінити існуючі тоді порядки. «В цьому розумінні зародилась думка, – наголосив декабрист, – що революція, мабуть, не така погана, як говорять, і навіть може бути дуже корисною, і в цій думці я зміцнювався тим судженням, що ті держави, в яких не було революції, продовжували бути позбавлені» багатьох переваг.

Аналогічна ситуація складалася й у тогочасному українському суспільстві. Особливо негативно відчувало на собі її прояви волелюбне козацтво, що ще зовсім недавно проливало свою кров за незалежність великої «Вітчизни». Вища влада в імперії не підтримала малоросійського губернатора князя Миколу Григоровича Рєпніна-Волконського (1778–1845) стосовно того, щоб після розгрому Бонапарта його права та пільги було збережено в недоторканості. Навпаки, Олександр I сприйняв тоді думку міністра внутрішніх справ графа Віктора Павловича Кочубея (1768–1834), що козацтво «суть військовий стан, чиє існування війною визначається, а її ж відсутністю автоматично припиняється». Цар видав указ ліквідувати всі привілеї козаків-ветеранів, або ж записати їх у регулярні уланські полки царської армії. Частина козацтва впродовж 1820–1825 рр. планувалось перевести на Кубань, у регіони, де постійно відчувалася небезпека османського вторгнення.

Цілком очевидно: всі ці заходи посилювали антисамодержавницькі настрої серед більшості населення імперії, причому першими на них особливо гостро відреагували безпосередні учасники бойових дій. Так, коли згідно указу від 8 жовтня 1817 р. Бузьке козацьке військо в Херсонській губернії ліквідували і козаків перевели у розряд військових поселенців, останні, обравши ватажком учасника війни 1812 р., відставного капітана Барвінського, повстали. Проте викликані з інших регіонів три полки царських військ, озброєних артилерією, досить оперативно приборкали цей виступ.

27 червня 1819 р. спалахнув заколот військових поселенців розташованого в Слобідсько-Українській губернії Чугуєвського воєнного округу, зумовлений нестерпними умовами життя. Зокрема, розквартировані тут солдати мусили заради сплати податків, водночас із виконанням обтяжливої військової справи, ще й займатися сільським господарством. Повстанці відмовились виконувати будь-які роботи і почали вимагати розформування військових поселень, повернення селянам тієї землі, яку вони втратили в ході їх організації. Також вони відмовлялися від обов'язкових поставок хліба та фуражу на армійські склади.

Спочатку місцеве керівництво розраховувало придушити цей рух власними силами. Але після того, як місцевий гарнізон відмовився стріляти в змовників, адміністрація, за згодою військового міністра О. Аракчеєва, перевела сюди пару регулярних піхотних полків і 2 артилерійські роти з 12 гарматами. Проте і такий захід не примусив повстанців скоритися. Навпаки, попри арешт їх головних ватажків, 2 серпня до бунтівників приєдналися військові поселенці сусіднього Таганрозького полку, чий штаб розміщувався у слободі Балаклея. Коли ж повстання, не без великих зусиль з боку влади, все ж таки вдалося придушити, за ґратами опинилося понад дві тисячі найактивніших його учасників, у тому числі 1104 чугуєвці та 899 таганрожців. Провівши ретельніше розслідування, влада засудила 350 чол., 273 з яких за вироком отримали вищу міру покарання – смертну кару. Проте, виявляючи «гуманність» до своїх підданих, Олександр I замінив присуджені розстріли та повішення

іншими методами покарання: багато учасників повстання (зокрема і 29 жінок) були піддані тілесним покаранням, а 37 бунтівників покарали шпідрутенами, прогнавши крізь стрій.

ПЕРШІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ОСЕРЕДКИ

Водночас з проявами відвертої непокори урядові, розвиток опозиційного руху проходив і, так би мовити, в «мирних» формах, основною з яких була діяльність різного типу об'єднань і товариств. Передова частина дворянства після 1812 р. вважала своїм безпосереднім обов'язком змінити Батьківщину на краще, а тому натхненно шукала засобів практичної реалізації власних прогресивних устремлінь. «Трирічна війна, – писав з цього приводу виходець з України, один з найактивніших вітчизняних революціонерів, Сергій Муравйов-Апостол, – її наслідки, запровадження представницького правління в деяких державах; політичні твори, що безперервно з'являлися в цю епоху і жадібно читалися молоддю; дух часу, що зрештою навернув багатьох до спостереження законів внутрішнього влаштування держав, – ось головні джерела революційних думок у Росії».

Власне і сама біографія С. Муравйова-Апостола, нащадка славетного старшинсько-дворянського роду колишньої Гетьманщини, могла служити прикладом для наслідування багатьом представникам української еліти. Про це, зокрема, свідчив і його послужний список, складений ним у якості керівника повстання Чернігівського полку (кінець 1825 р.). Згідно нього, він значиться в 1812 р. під начальством інженер-генерал-майора Івашева в боях 11, 12 і 13 липня під м. Вітебськ, 24, 25 і 26 – біля с. Бородіно, 6 жовтня – поблизу с. Тарутино; 12 – біля м. Малий Ярославець «відділений» у загін генерал-ад'ютанта Ожеровського і брав участь у збройних сутичках з ворогом 3–6 листопада під Красним, за що нагороджений Золотою Шпагою з написом «за хоробрість» (при взятті Могильова та переправу через р. Береза, тобто – Березину). За кампанію 1812 р. підвищений у поручики і нагороджений орденом св. Анни 4-го класу; за бій при м. Люцин 20 квітня 1813 р. отримав

орден св. Володимира 4-го ступеня з бантом, а при м. Бауцин 7–9 травня – підвищений у штабс-капітани. За бойові дії в Лейпцигу 4 і 6 жовтня отримав чин капітана. 1814 р. перебував при генералі від кавалерії Расвському і був задіяний у битвах під Провен; 8 березня біля Арсенроба, 13 березня – під Фершемпенуазом, а 18 – в межах Парижу (за що нагороджений орденом св. Анни 2-го класу), після чого повернувся в Росію у складі гренадерського корпусу під орудою генерал-лейтенанта Паскевича через міста Вертербург, Авле – Берлін, Берлі та Тільзит*.

Згідно першоджерел, у 1816 р. одним із потужних осередків ліберально-масонської активності в Україні стає Полтава, де саме мав свою резиденцію генерал-губернатор М. Рєпнін-Волконський. Він був одруженим з онукою останнього українського гетьмана К. Розумовського, а тому розглядався оточенням як можливий кандидат на гетьманський ранг, відновлений, зрозуміло, за певних обставин. Він завжди підтримував вельми тісні стосунки з патріотично налаштованими колами місцевої шляхти. Прагнучи до повноцінного відродження статусу українського козацтва, князь Рєпнін, поруч з цим, вперто протистояв жорстокості й зухвальству окремих панів, постійно нагадував дворянам про лиху долю кріпаків, радив вживати відповідні заходи для піднесення їхніх добробуту й освіти.

У 1817–1819 рр. значним політичним осередком стало Малоросійське таємне товариство (або Товариство визволення України), що складалося із відомих на той час поміщиків (дідичів) Полтавщини. Головою його обрали повітового маршала дворянства Василя Лукашевича, який у 1812 р. виголосив тост за здоров'я Наполеона. Ненавидячи абсолютизм у Російській імперії, гуртківці виступали за проголошення незалежності України й злучення її з Польщею.

Діяльність цих і їм подібних, ще до кінця не сформованих, нелегальних структур і стала прологом утворення в Петербурзі 9 лютого 1816 р. першої таємної організації дворянських революціонерів – «Союзу порятунку»,

* Всі назви міст дані згідно їх написання в документі.

засновниками якого були гвардійські офіцери – патріоти, учасники війни 1812 р. і визвольних походів у Європу: Олександр і Микола Муравйови, брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, Іван Якушкін, Сергій Трубецькой, Михайло Орлов. Виступаючи за впровадження в Росії представницького правління у формі конституційної монархії й скасування кріпосного права, члени товариства, поряд з обговоренням питання щодо необхідності подачі цареві відповідного змісту петиції від імені усього дворянства, мали намір здійснити державний переворот з допомогою військових сил. Трохи згодом радикальне крило в товаристві дало урочисту обіцянку – віддати всі свої сили, знання, статки й навіть життя боротьбі за визволення народів Росії від ярма деспотизму та кріпаччини. До нього приєдналися Михайло Новиков, Михайло Лунін і Павло Пестель, причому в особі останнього змовники отримали досить досвідченого та відданого революційній справі діяча. Об'єднавши за весь період свого існування до 30 осіб, Союз, згідно виробленого статуту, з січня 1817 р. став називатися «Товариством істинних і вірних синів Вітчизни». Він підтримував тісні стосунки й з Україною.

У 1818 р. замість нього в Москві був створений «Союз благоденства», який, «ратуючи за активізацію діяльності в таких чотирьох основних напрямках, як людяність, освіта, правосуддя й громадське господарство», також почав формувати суспільну думку в Росії про необхідність повалення монархії, запровадження конституції та встановлення республіки. Держава, закон і уряд, за переконанням членів цієї організації, повинні стояти на варті громадського порядку, принципів доброчесності та загальної користі людей, їхнього добробуту. Керівництво ж щойно створеним Союзом здійснювалося із Санкт-Петербургу, де спеціально для цього утворилася Корінна управа (дума) в складі Олександра і Миколи Муравйових, Сергія Трубецького, Сергія та Матвія Муравйових – Апостолів, Павла Пестеля, Михайла Орлова та деяких інших. Філії цієї таємної структури, до складу якої вже ввійшло до 200 чол., існували в Кишиневі, Тульчині та Полтаві.

Із регіональних осередків найбільш потужною слід вважати Тульчинську управу Союзу на чолі з Пестелем, до якої входили О. Юшневський, С. Волконський, В. Івашов, О. Бярятинський, В. Давидов, М. Орлов, В. Расвський, а всього від 30 до 40 чол. Крім того, вона мала відгалуження в Києві (створений Орловим гурток передової інтелігенції та офіцерів), Кишиневі (очолював – М. Орлов), Полтаві («об'єднання Новикова»), містечку Кам'янка (група Давидова), селах Хомутець і Обухівка. В січні 1820 р. відбулася таємна нарада членів Корінної управи в казармах Преображенського полку в Петербурзі, на якій з доповідями виступали Матвій Муравйов (агітував за фізичне знищення імператора) та П. Пестель, котрий висунув ідею запровадження в країні замість царя диктатури Тимчасового революційного правління. Після цієї наради керівництво організації посилено працювало над розробкою проекту конституції, що передбачала: а) беззастережне встановлення республіки; б) ліквідацію кріпаччини та свободу селянства; в) наділення їх половиною поміщицьких земель; г) скасування станового поділу суспільства. Зробивши переклад всіх цих документів на французьку мову, Пестель спочатку віддав їх для ознайомлення М. Муравйову (серпень 1820 р.), а потім виклав у вигляді широко відомої тепер «Руської Правди».

Ще один центр опозиції самодержавству в Україні оформився в Умані, куди після 1814 р. із Закордонних походів повернувся Уманський козацький полк. Побачивши на власні очі більш високий рівень життя в Європі, багато хто з ополченців захопився бажанням мати щось схоже й на своїй «малій Вітчизні». Ці революційні устремління та волелюбний дух козацтва підтримували й місцеві представники національної еліти, які ратували за скасування кріпаччини, власну незалежну державу з демократичним суспільним устроєм. Власне за таких умов тут йшла діяльність керівника Кам'янської філії Південного товариства, члена «Союзу благоденства» з 1819 р. С. Волконського. Народившись 7 грудня 1788 р. в Очакові в сім'ї члена Державної Ради Російської імперії, сенатора, генерала від кавалерії та дочки фельдмаршала Рєпніна і будучи рідним братом малоросійського генерал-губернатора

М. Рєпніна-Волконського, Сергій Григорович розпочав свою службу у 1805 р. Йому довелося стати учасником боротьби з Наполеоном, в ході якої у 24 роки отримав чин генерал-майора. Нагороджений п'ятьма російськими і декількома іноземними орденами й медалями, він отримав особисто з рук Олександра І Золоту Шпагу з написом «За хоробрість!». Призначений у 1819 р. командиром бригади в 19-ту піхотну дивізію, С. Волконський оселився в Умані.

РОСІЙСЬКІ ЛІБЕРАЛИ, «СВІДОМЕ» УКРАЇНСТВО Й О. ПУШКІН

На початку ХІХ ст. із вітчизняними опонентами царату виявив палке бажання зблизитися О. Пушкін. Він, якщо вірити спогадам І. Пущина, вже у 1819 р. самотужки дізнався про існування «Союзу благоденства». Проте, керівництво таємної організації, знаючи про досить нестриманий характер поета і те, що за ним уважно стежать агенти поліції, певний час ні на які відвертості з ним не йшло. «Цей поет, – пояснював таку позицію декабрист І. Горбачевський, якого нині деякі вчені вважають людиною рідкої стійкості, чесності й мужності, – у відповідності до свого характеру й слабкодухості, через своє розпутне статеве життя неодмінно зробив би донос урядові з приводу існування організації».

У березні 1820 р., таємна поліція отримала інформацію стосовно політичної неблагонадійності поета і його вислали із столиці в розпорядження голови Опікунської ради у справах іноземних колоністів на півдні Росії, намісника Бессарабської області, члена масонської ложі «Овідій», генерал-лейтенанта Івана Микитовича Інзова (1768–1845). У середині травня Пушкін на декілька днів прибув до Києва, де зустрів своїх давніх знайомих, – родину героя війни 1812 р., генерала М. Раєвського. 17 числа того ж таки місяця він знаходився його вже у Катеринославі, безпосередньо на місці своєї навої служби. Та через те, що Олександр Сергійович застудився, купаючись у Дніпрі, його місцеві друзі виклопотали йому дозвіл поїхати на лікування на Кавказ і в Крим.

У вересні 1820 р., скориставшись слушною нагодою, Пушкін прибув до Кишинева і поселився в будинку М. Орлова. Відразу люб'язно прийнятий у місцевому товаристві, поет зустрів декого з членів таємних товариств, відомих йому ще по Санкт-Петербургу. В кінці листопада – на початку грудня 1820 р. він знову опинився в Кам'янці, де мав зустрічі з членами «Союзу благоденства» І. Якушкіним, К. Охотніковим, В. Давидовим, В. і М. Расєвськими. В їхньому колі Олександр Сергійович читав свої неопубліковані вірші й висловлював бажання вступити до таємного товариства. Незабаром, у лютому 1821 р., О. Пушкін разом з В. Давидовим у черговий раз відвідав Київ, також побував у Тульчині, де намагався зустрітися з Пестелем.

Намагаючись уникнути арешту, з'їзд Союзу, що відбувся в Москві у січні 1821 р., прийняв рішення про розпуск своєї організації, про існування якої стало відомо урядові. Через місяць, в березні, борці із самодержавством розпочали створення нової таємної політичної організації, що мала складатися з двох товариств: Північного – з центром у столиці Російської імперії та Південного, чий керівництво розміщувалося б в українському містечку Тульчин. Однак майже відразу між ними виникли глибокі непорозуміння, усунути які, попри чисельні спроби, їх діячам так і не вдалося.

Про деякі нюанси того, що тоді сталося довідуємося з матеріалів слідства в справі декабристів від 6 лютого 1826 р. Так, С. Муравйов-Апостол зізнався: «В Південного товариства мета була одна з самого початку: введення в Росії конституції під назвою Руської правди; на початку 1822 року... зустрівся я в Києві з Пестелем, Юшневським, В. Давидовим, кн. С. Волконським, членами Південної управи. Тут було вже сказано про знищення в Москві «Союзу благоденства», про невизнання цього знищення Південною управою, внаслідок цього запропоновано було Пестелю продовжити дії, організувати вже з нас не управу, а товариство, не відокремлюючись, однак, від членів петербурзьких, які будуть однієї з нами думки щодо знищення, оголошеного в Москві; з цим усі погодилися і обрали для керування Південним товариством двох директорів – Пестеля і Юшневського».

У свою чергу, в товаристві восени 1822 р. обрано основний координуючий орган – думу в складі М. Муравйова (отримав звання «правитель») і двох членів – князів С. Трубецького та Є. Оболенського. Трохи згодом до списків товариства, за рекомендацією І. Пуцина, записали й уродженця с. Батово Петербурзької губернії, дворянина, випускника столичного Кадетського корпусу, учасника визвольних походів 1812–1813 рр. К. Рилєєва. Доля його була тісно пов'язана з Україною: він певний час служив в Острогозьку, не раз відвідував Харків, Київ і інші міста краю. Вийшовши 1818 р. у відставку, Рилєєв став засідателем у палаті Кримінального суду (1821–1824) і працював управителем канцелярії Російсько-Американської Кампанії (1824–1825). Як інтелектуал, він спільно з О. Бестужевим-Марлінським у 1823–1825 рр. видавав альманах «Полярная Звезда», вів активне листування з багатьма відомими сучасниками, висловлював оригінальні думки з приводу важливих літературних питань. Його твори («Войнаровський», «Наливайко» й інші) мали відверту революційну спрямованість, а поема «Палій» (дуже подобалася О. Пушкіну, який вивів образ Семена Палія в своїй славнозвісній «Полтаві») була створена за традиціями українських народних дум. Проте в зв'язку з тим, що життя цієї непересічної людини обірвалося вельми рано, більшість його творчих планів (зокрема й пов'язаних з Україною) так і залишилися нереалізованими, а чернетки багатьох рукописів безслідно зникли.

У 1821 р. у Тульчині виникла так звана «Південна дума», що трохи згодом перетворилася в цілком автономне «Південне товариство», куди ввійшли С. Волконський (співавтор її програми), О. Барятинський, В. Давидов, В. Івашов, брати Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін та інші. Для «вручення їй усієї повноти влади над іншими членами» було створено Директорію, голова якої – П. Пестель (ініціатор розробки «Руської Правди», названої так на честь основного юридичного документу епохи Ярослава Мудрого) мав у своєму безпосередньому підпорядкуванні директора (О. Юшневський) й одного помічника (М. Муравйов). За п'ять років існування (1821–1825) чисельність організації, що в період свого розквіту складалася з

Тульчинської, Васильківської та Кам'янської управ, перевищила 100 осіб, а напередодні грудневого повстання 1825 р. вона, разом з Товариством об'єднаних слов'ян, нараховувала вже 160 осіб.

Слід зазначити той факт, що з перших днів ключовою фігурою Південного товариства став його директор, генерал-інтендант 2-ї армії Олексій Юшневський. Саме він завжди рішуче виступав проти розпорошення сил вітчизняних adeptів свободи, заперечував необхідність розпуску «Союзу благоденства», наполягав на тому, щоб усі «південники» регулярно підвищували свій освітній рівень. Аналізуючи революційну діяльність О. Юшневського, його сучасники, а вслід за ними й історики, свідчили про його «спокійний розум обережного політика». Певною мірою врівноважуючи такою своєю вдачею натуру імпульсивного Пестеля, який любляв ризиковані дії, Юшневський користувався повною довірою голови. Останній не лише залучав його до редагування «Руської правди», але й «домовився діяти у випадках, що не терплять зволікань, іменем Директорії без попередніх між собою зносин, в абсолютній впевненості в тому, що інший член підтвердить його дії».

На початку 20-х років помітно розширилися знайомства О. Пушкіна з найактивнішими організаторами таємних угруповань, навіть у період його перебування в Бессарабії. «Я не писав до тебе, – зізнається поет в одному з листів до В. Жуковського, – по-перше, тому, що мені самому було не до себе. Тут, у Кишиневі, я був у дружніх стосунках з майором Раєвським, з генералом Пуциним та Орловим. Я був масоном у Кишиневській ложі, тобто, – тої, за яку знищено всі ложі в Росії. Я, врешті-решт, був зв'язаний з більшістю сучасних змовників». У своєму листі Олександр Сергійович згадав царський указ 1821 р. про заборону всіх таємних товариств і масонських лож по всій Російській імперії (офіцери і чиновники повинні були давати начальству індивідуальні підписки з клятвою про неналежність до них), у зв'язку з яким розпочалося знищення осередків бессарабського масонства й слідство над М. Орловим. Однак поета, котрий був «на короткій нозі» з багатьма революціонерами, після арешту деяких з них жодного разу навіть не викликали на допит, а лише

перевели до Одеси, в канцелярію начальника Новоросійського краю, графа М. Воронцова. Втім, дещо пізніше, 10 липня 1826 р., майже через шість місяців після виступу на Сенатській площі столиці, Пушкін зізнався О. В'яземському: «Бунт й революція мені ніколи не подобалися, це правда, але я був зв'язаний майже з усіма й листувався з багатьма змовниками».

ПЕРЕД БУРЕЮ: УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ПІДГОТОВЦІ ВИСТУПУ ПРОТИ САМОДЕРЖАВСТВА

Отже, в січні 1822 р., під час Контрактового ярмарку, в Києві відбувся Перший з'їзд керівників Південного товариства, на якому були присутні майже всі зацікавленні особи (крім делегатів Кишинівського осередку, які знаходилися під постійним стеженням, а тому сюди не прибули). Ранком 6 лютого заарештували головного «кишиневця» – В. Раєвського і відправили до Тираспольської фортеці, де, попри тривалі допити, той нікого й нічого не виказав. Тоді ж у зоні пильної уваги царських спецслужб опинився й відсторонений від своєї посади командир дислокованої на Півдні 16-ї піхотної дивізії М. Орлов.

Рівно через рік у Києві зібрався Другий з'їзд «південників», в чийй роботі брали участь П. Пестель, В. Давидов, С. Волконський, О. Юшневський, С. Муравйов-Апостол, а також колишній підполковник Семенівського полку М. Бестужев-Рюмін. Відкриваючи роботу з'їзду, П. Пестель запропонував спочатку розглянути текст головного програмного документу, – «Руської правди», перший варіант якої, за свідченням С. Муравйова-Апостола, був прийнятий за основу одногolosно. Делегати обговорили також план майбутньої революції в країні, причому сам Пестель наполягав на ґрунтовній підготовці її проведення й висунув три умови, яких потрібно дотримуватися в подальшій конспіративній діяльності: 1). Остаточо вирішити питання про новий «спосіб правління» (республіка чи конституційна монархія); 2). Максимально, але обережно, збільшити персональний склад товариства, щоб підготувати до революції суспільну думку; 3). Сам виступ провести в Петербурзі, в місті, де

зосереджено органи центральної влади та управління. При цьому передбачалось залучити до повстання гвардію і флот, знищити царя, відправити на заслання осіб імператорської родини й через Сенат проголосити конституцію, доручивши введення її Тимчасовому верховному правлінню. Для роз'яснення народіві суті подій і здійснення перевороту на місцях, П. Пестель пропонував відрядити туди відданих справі «генеральних комісарів». Важливим заходом при вирішенні багатьох питань розцінювалось створення Тульчинської, Васильківської (на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюїніним) та Кам'янської (керівники – С. Волконський і В. Давидов) управ, які разом підпорядковувалися «Тульчинській директорії». Пояснюючи їх засади, Пестель зазначив: Васильківська управа, будучи чисельнішою, активнішою та впливовішою за інші, діятиме незалежно від Директорії, хоча й у тісному контакті з нею.

Про глобальність проблеми, яка обговорювалася на з'їзді в Києві 1823 р., довідуємося знову ж таки із зізнань С. Мурайова-Апостола в ході слідства в справі декабристів (6 лютого 1826 р.). Зустріч відбулася на квартирі кн. Волконського: «... При введенні Руської правди, що вчинити з усією імператорською фамілією? Думки членів були: Пестеля, Юшневського, В. Давидова, кн. Волконського: знищити всіх; Бестужева: одного государя; моя (думка була): нікого, і разом з тим я пропонував розпочати дії неприхованим заколотом, відмовившись від покори, і залишався при цій думці, хоч і протиставили мені всі бідування міжусобної брані, яка неодмінно повинна була виникнути від запропонованого мною способу дій».

За дорученням Директорії В. Давидов у лютому 1823 р. поїхав до Санкт-Петербургу, для ведення переговорів з «північниками» стосовно спільних дій на основі загальної програми. Він повіз також письмові зауваження П. Пестеля на «Конституцію» й зошит з основними положеннями конституційного проекту, щойно прийнятого Київським з'їздом Південного товариства.

Фактично в один рік з цими подіями в Новгород-Волинському утворилася ще одна революційна організація – «Товариство об'єднаних слов'ян», створене

молодими офіцери, братами Петром і Андрієм Борисовими, а також Юліаном Люблінським*. Восени 1825 р. вона прийняла програму «південників» і злилася з ними.

Цікава при цьому поведінка самого імператора. Адже вже від 1819 р. Олександрю I потроху доповідали про існування в різних містах країни таємних політичних осередків. Проте до певного часу він вирішив не вдаватися до репресій і навіть жорстких заходів, а лише спробував усунути деяких змовників. У 1820 р. до суду дійшла справа тільки В. Раєвського, за всіма ж іншими встановили таємний поліцейський нагляд. Більше того, отримавши інформацію стосовно участі в антидержавній змові представників кращих дворянських фамілій, імператор вирішив без зайвого поголосу особисто переговорити з ними. Серед таких опинився, зокрема, і його приятель з дитинства, генерал-ад'ютант С. Волконський. Втім, щирої розмови не сталося. «У жовтні 1823 р., – писав революціонер, – Государ зробив огляд Другої армії, і я, являючись бригадним командиром у ній, був при цьому огляді основною дійовою особою. Коли моя бригада пройшли повз царя, я, під час початку цього проходження й впродовж нього, у відповідності до порядку служби, повинен був призупинитися неподалік від імператора і у той час, коли мій останній взвод закінчив проходження, я вже повертався, щоб під'їхати ближче до нього. Виконавши це, я почув від нього такі слова, сказані спеціально для мене: «Я дуже задоволений Вашою бригадою й бачу результати Вашої невтомної праці. І, як я вважаю, для Вас буде набагато краще займатися безпосередньо цією своєю справою, аніж намагатися керувати моєю імперією, в чому Ви, прошу пробачення, зовсім ніякого поняття не маєте». Звісна річ, ані сам Волконський, ні інші його колеги по запіллю, проігнорувавши ці застереження монарха, не призупинили свою руйнівну діяльність.

У листопаді 1823 р. у Петербурзі відбувся черговий з'їзд Північного товариства, де обговорювалося питання стосовно його програми та статуту. 24 листопада того ж року у м. Кам'янці Звенигородського повіту Київської

* Справжнє прізвище – Мотошнович.

губернії на свою нараду зібралися керівники Південного товариства, маючи намір об'єднати зусилля обох структур. З'їзд санкціонував поїздку П. Пестеля до Петербурга, надавши йому найширші повноваження. Найбільш активними помічниками йому в цьому питанні тоді стали С. Муравйов-Апостол і В. Давидов.

Наприкінці 1824 р. Васильківська управа підготувала конкретний план повстання, що мало статися влітку 1825 р. Суть його полягала в тому, щоб під час огляду царем військ 3-го піхотного корпусу під Білою Церквою, арештувати й знищити його, а потім повести війська у похід на Київ, Москву та і Петербург – «здобувати реальну владу народів». Для реалізації найбільш важливої і водночас проблемної частини заклоту, що полягала у вбивстві імператора, М. Бестужева-Рюміна й О. Барятинському доручалося наwerbувати спеціальні загони здатних на таке месників. Обговорення цього плану відбувалися на нарадах інсургентів у с. Линці, м. Кам'янці та інших населених пунктах, причому майже всі їх учасники (й у першу чергу, – Пестель) звертали увагу на невідповідність військ до рішучих дій.

Однак, дізнавшись про смерть Олександра I, Пестель 4 грудня 1825 р., направив М. Крюкова до Муравйова-Апостола й Бестужева-Рюміна з розпорядженнями: бути готовими до негайного виступу, вживати всі необхідні заходи з конспірації. А сам негайно вирушив до Умані, на зустріч з керівництвом Кам'янської управи.

ЗАКОЛОТ 14 ГРУДНЯ 1825 р. У ПЕТЕРБУРЗІ ТА УКРАЇНЦІ

Восени 1825 р. керівну роль у Північному товаристві почали відігравати радикально налаштовані К. Рилєєв, О. Бестужев-Марлінський і Є. Оболенський. При цьому особливої рішучості в діях надавала їм привезена в листопаді до столиці з України князем С. Трубецьким звістка про те, що Південне товариство вже загітувало до антиурядового виступу війська у двох розташованих на території краю корпусах. Правдивість цих слів підтвердив й

посланець «південників» О. Корнілович, який прибув до Санкт-Петербургу, і пізніше брав участь у подіях на Сенатській площі.

Таким чином, 19 жовтня 1824 р. у Таганрозі (Катеринославська губернія) раптово помер 48-річний імператор Олександр I. Розуміючи, що кращої нагоди для здійснення своїх революційних планів, аніж момент переходу його влади до рук наступника, може не бути, керівництво «північників» вирішило розпочати повстання раніше наміченого терміну – в день присяги військ та Сенату новому цареві, Миколі I. Центральним штабом підготовки такого заходу стала квартира К. Рилєєва в Петербурзі, а його керівником (в ранзі диктатора) призначили полковника С. Трубецького. Раптом дізнавшись про те, що їх наміри викрито (12 грудня Микола I підписав Маніфест про свій вступ на престол і в той же день син директора народних училищ Петербурзької губернії, випускник Пажеського корпусу, гвардійський офіцер Яків Іванович Ростовцев (1803–1860), «не називаючи конкретних імен й не переслідуючи ніяких особистих цілей», повідомив йому про заколотників), бунтівники, після деяких вагань, вирішили все ж таки реалізувати задумане.

Виступ розпочався о 9-й годині ранку 14 грудня 1825 р., коли членам Північного товариства братам О. та М. Бестужевим і Д. Щепіну-Ростовському спочатку вдалося переконати підлеглих їм солдат Московського полку взятися зброї, а потім з вигуками «Ура!» й під барабанний бій вивести їх з казарм на вулиці столиці. Об 11-й годині ті ж «московці» першими з'явилися на Сенатську площу і стали в каре біля пам'ятника Петру I. Трохи пізніше до них приєдналися Гвардійський флотський екіпаж (при цьому моряки, вишикувались окремою колоною і приготувалися до атаки), лейб-гвардії Гренадерський полк та інші частини (всього – до 3 тис. чол.) при 35 офіцерах, 15 з яких, не належачи до таємних товариств, спонтанно підтримали заколотників. Крім того, на вулицях і площах Санкт-Петербургу зібралися юрби простих людей, які співчували повстанцям і чинили опір тим частинам, які намагалися не допустити проникнення їх до епіцентру виступу. Кількох чиновників і жандармів натовп навіть побив.

Проте час минав, але нічого радикального не відбувалося. Першою ознакою, що вказувала на фатальну невдачу революції, стало те, що ще до початку активної фази сенатори, присягнувши Миколі I, роз'їхалися по домівках, а командири більшості гвардійських полків гарнізону почали приводити особовий склад до присяги новому монарху.

З іншого боку, був порушений сам план акції. Так, «диктатор» С. Трубецькой, раптом зневірившись в її успіху, на Сенатську площу з текстом «Маніфесту до російського народу» взагалі не з'явився. Слабкодухість виявили також його найближчі помічники – О. Булатов і О. Якубович, а також обрані нові керівники виступу – Є. Оболенський і О. Бестужев. Вони просто не розуміли того, що їм конкретно слід робити. А П. Каховський відмовився від виконання добровільно взятих на себе зобов'язань, – вбити царя. Отже, поки прибічники «нового життя» майже три години пасивно простояли на морозі, очікуючи наказів і плекаючи надію на те, що рух їх вмить стане загальнонародним, Петропавловська фортеця і Зимовий палац залишалися в руках влади.

Із свого боку, Микола I спромігся оточити Сенатську площу 12-тисячним вірним собі військом і спочатку намагався залагодити справу переговорами та вмовлянням. Однак, пересвідчившись в непримиримості адептів революції (атаки урядової кінноти під командуванням генерала О. Орлова вони відбили рушничними залпами), їх агресивності (зокрема, декабрист Щепін-Ростовський наказав збудженому натовпу бити супротивників, поранив генерала Фрідерікса в голову й, коли той, втративши свідомість, впав, кинувся з шаблею на свого бригадного командира, генерал-майора Шеншина, тяжко поранив його і, вже лежачого, довго рубав; потім наніс удари полковнику Павлу Ксаверовичу Хвоцинському – українцю за походженням, гренадеру Красовському – уродженцю Волині та унтер-офіцеру Мойсеєву, його колега, князь Одоєвський вдарив кинджалом одного з офіцерів свити й вбив полковника М. Стюрлера і т.д.), небажанні коритися начальству (по одному з урядових парламентарів, великому кн. Михайлу Павловичу, стріляв друг Пушкіна поет В. Кюхельбекер

на прізвисько «Кюхля», а генерала О. Воїнова було закидано камінням) та богохульних настроях (відбірною лайкою на адресу Бога та Православної церкви зустріли «визволителі пригнічених мас» митрополитів Серафима й Євлогія), цар кардинальним чином змінив тактику. За ініціативи генерала Васильчикова урядові війська почали з гармат обстрілювати натовп картечними зарядами, а кіннота – переслідувати тих, хто вижив або намагався ще чинити опір. Через декілька годин, втративши до 300 чол. вбитими й пораненими, російські «якобінці» склали зброю. Повстання декабристів, серед яких значилось 14 князів, 9 графів, 4 барона, 17 генералів, 68 полковників й понад 370 офіцерів нижчих рангів, зазнало нищівної поразки.

Після цього репресивна машина самодержавства перекинула свою діяльність у провінції, чим породила в народі чутки про нібито появу «сина» гайдамацького керівника Івана Гонти і початок нової розправи над панамі. В той час, як лідери вітчизняного запілля координували свої плани, 5 (за іншими даними, – 7) січня 1826 р. заарештували Сергія Волконського, в уманській домівці якого провели настільки ретельний обшук, що позривали навіть кахлі на грубах і каміні. На подальших допитах й очних ставках він тримався стійко, відмовляючись назвати прізвища інших членів таємних організацій. Визначаючи міру провини колишнього князя, Спеціальна слідча комісія встановила, що «він брав участь у попередній змові, погоджувався з необхідністю вбивства царя й знищення усієї імператорської фамілії, керував Південним товариством й намагався об'єднати його з Північним». Засланий у листопаді 1826 р. до Сибіру, С. Волконський пробув там майже тридцять років. Повернувшись у європейську частину Російської імперії після звільнення, жив спочатку в Москві, а з весни 1865 р. – у маєтку зятя А. Кочубея в с. Воронки Чернігівської губернії, де й помер. Були також ув'язнені О. Юшневський, О. Барятинський, М. Крюков та багато інших декабристів. Таким чином і Тульчинська управа припинила своє існування.

РОЗПРАВА ЦАРИЗМУ НАД ДЕКАБРИСТАМИ І ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Називаючи декабристів першими «благовісниками свободи», великий український поет-революціонер Тарас Григорович Шевченко писав:

А я долину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибока, і вас –
Споборники святої волі –
Із тьми, із смороду, із неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

Царський уряд жорстоко розправився з декабристами. Слідство над ними, яким ретельно «опікувався» особисто Микола I, тривало майже півроку. До смертної кари через повішення, що була реалізована 13 липня 1826 р. у Петропавлівській фортеці, уряд засудив найбільш активних революціонерів – Павла Пестеля, Кіндрата Рилєєва, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна та Петра Каховського. Ще 137 офіцерів-повстанців відправили на каторжні роботи до Сибіру або на Кавказ, де тривала тоді кривава війна з горцями. Близько 4-х тис. солдатів, після побиття шпіцрутенами, перевели до віддалених гарнізонів.

Виступ 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі мав величезне значення для подальшої історії Росії й України, оскільки саме він дав старт принципово новому етапові визвольного руху, спрямованого проти самодержавства та кріпацтва. Іскра, що її викресали тоді Пестель і його однодумці, вже ніколи не вгасаючи, кінець-кінцем розпалила полум'я національної революції, в якій брали участь більш згуртовані наступні покоління борців. Для них декабристи стали яскравим прикладом мужності, героїзму, відданості й самопожертви. Якби не були далекі вони від народу, справа перших, опозиційно налаштованих

до царату дворянських угруповань, зумовила не лише масовий визвольний рух проти соціального гноблення, а й породила потужні національні вибухи, збройні протистояння колоніальній політиці влади.

Незважаючи на те, що в наступні десятиліття теренами Російської імперії прокотилася хвиля репресій проти всього «доброго, вічного, світлого та нового», передова інтелектуальна еліта продовжувала міцно втримувати знамено боротьби, підняте декабристами, закликати «народ до сокири» (М. Чернишевський). Після повстання 1825 р. почали діяти вже нові за формою, змістом й спрямованістю гуртки та товариства в Москві, Петербурзі, Харкові, Одесі, Ніжині, Києві, Полтаві та багатьох інших містах України.

Зокрема інформацію про українську та польську опозицію, яка існувала в кінці 1825 р. – на початку 1826 р. на теренах Російської імперії, дав С. Муравйов-Апостол у ході слідства. Так, він свідчив (зрозуміло, приховуючи певною мірою весь обсяг діяльності революціонерів): «Про Малоросійське товариство знаю тільки те, що ніби там начальник маршал Лукашевич і що мета його – приєднати Малоросію до Польщі... Все, що я знаю за чутками і здогадками про польські товариства, полягає ось у чому: головне управління знаходиться поза Польщею, в Дрездені, головні особи в товаристві: генерали Хлопицький, Князевич, гр. Прозор – відіграє велику роль. Поділ товариства узгоджений з розподілом землі, тобто кожна провінція має свою провінціальну директорію, що відноситься до головної і які знають усі члени, що проживають у повіті; мета їх: повернення незалежності і, здається, введення конституції 3-го травня. З членів польських товариств, окрім вищеназваних мною, знаю гр. Ходкевича, гр. Мошинського, Городецького і Чарковського. З ними я мав особисті стосунки. Князя Яблоновського, гр. Олізара, Ст. Проскуру, Валеска, Дениска (з ними хоч я не був у стосунках, але знаю, що вони члени). А інших не знаю нікого.

Про поширення таємних товариств по всьому царству Польському, Познанському герцогству, Галичині і губерніях литовських, Волинській, Подільській і Київській ствердно не скажу, знаю тільки, що товариства польські

дуже численні, і вважаю, за одностайністю, яка існує між поляками, що воно повинно бути так».

Отже, розгалуження опозиція мала дуже сильне, а тому, зрозуміло, ніякі репресії царського уряду стосовно декабристів аж ніяк не могли їх знищити повністю і відразу.

Між тим, ще 24 грудня 1825 р. С. Муравйов-Апостол виїхав до м. Василькова, у розташування дислокованих там військових частин, для того, щоб у черговий раз нагадати своїм однодумцям про необхідність активізувати підготовку до виступу в цьому регіоні. Він знав про трагічні події на Сенатській площі, але, тим не менш, прийняв рішення негайно розпочати заколот. Командири ж тамтешніх полків – О. Муравйов, В. Тізенгаузен та І. Повало-Швековський, намагаючись врятувати залишки своєї організації від остаточного знищення, а себе – від можливих репресій з боку влади, самоусунулися від цієї акції. До того ж у селище Триліси в ніч з 28 на 29 грудня, розшукуючи С. Муравйова-Апостола, прибули командир Чернігівського піхотного полку полковник Гебель і жандармський поручик Ланг. У будинку А. Кузьміна їм вдалося затримати брата агітатора – М. Муравйова-Апостола, а наступного дня, – і його самого. Тому небажання соратників по товариству взятися до зброї виглядала більш-менш логічною й зрозумілою.

Втім деякі офіцери все-таки пішли на ризик. Дізнавшись про арешт братів Муравйових-Апостолів, до Триліс з Василькова негайно прибули войовничо налаштовані молоді військовослужбовці В. Соловйов, І. Сухинов і М. Щипило. Ударом багнета у груди вони важко поранили полковника Гегеля. Той, впавши на підлогу, ще спромігся наказати солдатам, що стояли навкруги, «негайно знищити зрадників», але ті його не послухали. Вояки застосували силу проти поручика політичної поліції Ланга та звільнили Сергія Муравйова-Апостола. При цьому вони намагались залучити до своєї справи ще й караульних, звертаючись до них: «Братці! Ви бачите: Сергія Івановича (Муравйова-Апостола. – Авт.) хочуть забрати від нас, посадити до фортеці, а

Гебель буде терзати нас і більше нікому буде за вас заступитися! Підіймайтесь! Нас підтримає ціле військо! Ми заберемо Київ, потім, – Могильов і Москву!».

Досягнувши таким чином успіху на першому етапі повстання, його керівники вирішили загітувати на антиурядовий протест і решту «чернігівців», тобто, – 1000 рядових і 19 офіцерів. З цієї метою вони доручили поручику А. Кузьміну, у супроводі братів Муравйових, вести свою мушкетерську роту в сусіднє с. Ковалівка, де квартирувала 2-га гренадерська рота полку. Гренадери без зайвих коливань підтримали бойових колег, причому на бік заколотників перейшов і їх командир, поручик В. Пегін, котрий до того не був членом жодної підпільної структури. В. Соловійов і М. Щепилло рушили до головної квартири, у Васильків, – піднімати свої роти. Проте їх майже відразу заарештував виконуючий обов'язки командира Чернігівського полку майор Трихін. І ув'язненим довелося декілька годин провести на гауптвахті, аж поки повсталі не захопили місто й не звільнили їх. Водночас до групи керівників заколоту приєднався М. Бестужев-Рюмін, який ще напередодні виїхав з Триліс для налагодження зв'язку з революційно налаштованими офіцерами інших полків.

Трохи пізніше, долаючи снігову віхолу, у напрямку до Василькова на чолі загітованих двох рот вирушив й С. Муравйов-Апостол. До міста він потрапив лише після того, як авангардні загони під орудою М. Бестужева-Рюміна й І. Суханова змогли відбити напад вірних уряду військових частин. Незабаром до них приєдналися сформовані майором Трухіним, «з метою дати відсіч бунтівникам», 4-а й 6-а мушкетерські роти з Бугаївки та Плесецького. Повстанці, згуртувавши навколо себе більшу половину особистого складу Чернігівського полку, захопили його штаб, знамена, зброю, боєприпаси та скарбницю. Таки чином Васильків повністю опинився в руках революційно налаштованих вояків і перетворився на їх центр. З метою захисту міста на Білоцерківській та Київській заставах розмістили посилені караули на чолі з штабс-капітаном В. Соловійовим. Тоді ж повсталим зачитали прокламацію під назвою «Православний катехізис», розповсюджену трохи згодом у місті й серед

гарнізону. Агітка містила заклики до збройної боротьби за повалення самодержавства, скасування кріпацтва та встановлення демократичного ладу в Російській імперії. Для підвищення бойового духу повстанцям також оголосили спеціально написану Бестужевим-Рюміним «Відозву» з інформацією про імператора Олександра I, закликом скинути рабство, проголосити в країні свободу та встановити «правління народу».

Сірим, похмурими ранком 31 грудня 1825 р. на заповненому городянами Соборному майдані в центрі Василькова, у відповідності до наказу керівників опозиційного руху, під бойовими знаменами вишикувались бунтівні роти. В супроводі братів Бестужевих-Рюмініх до них вийшов С. Муравйов-Апостол. Привітавши всіх тих, хто наважився приєднатися до боротьби за волю та долю, він особливо підкреслив, що не бажає наражати на неприємності незгодних з нею, а тому запропонував таким, поки ще була можливість, залишити ряди повстанців. Після того полк маршовою колоною, зімкнутим строем, пішов по Київській вулиці, до виходу з міста в західному напрямку.

Наступного дня, із зарядженими гвинтівками та примкнутими багнетами, «чернігівці» увійшли до Мотовилівки, де до них приєдналися частина 1-ї та вся 2-га мушкетерські роти на чолі з підпоручиком А. Бистрицьким, який до цього моменту й гадки не мав ні про які революційні організації. Тут, у зв'язку з настанням Нового року, бунтівники (6 рот, більш ніж 1000 рядових і 17 офіцерів) пробули до ранку 2 січня 1826 р. При цьому С. Муравйов-Апостол «особисто перевіряв караули, побував у всіх частинах, розмовляв із солдатами, підбадьорював й опікувався їх потребами». Місцеві жителі та навколишні селяни турбувалися про повстанців, які, за свідченням офіційних документів, оголосили про ліквідацію кріпосного права в районі дій свого полку.

Проте відпочинок і певна бездіяльність призводили до втрати часу та можливості нанести по вірним урядові військам несподіваний удар. Почалися хитання самих учасників руху. Рішуче відмовилися від участі в повстанні й навіть не вийшли за межі власного розташування 1-ша гренадерська й більша частина 1-ї мушкетерської рот. А в ніч на 2 січня лави бунтівників таємно

залишили 6 офіцерів. Невтішними виявилися й новини «ззовні»: так, відправлений у розвідку до м. Брусилів І. Сухинов після свого повернення повідомив, що лояльні до революції Кременчуцький полк та 5-а кінна артилерійська рота замінені вірною Миколі І драгунською частиною. При виїзді з Києва, поблизу с. Борщагівка, поліція затримала прапорщика Мозалевського та супроводжуваних його солдатів, які намагалися пробратися до табору заколотників. Не мали успіху й спроби С. Муравйова-Апостола підняти повстання в сусідніх військових частинах, оскільки, для цього направлено ним до Білої Церкви Ф. Вадковського 31 грудня 1825 р. заарештували й запроторили до Житомирської в'язниці, а Ф. Башмаков, котрий мав підняти розквартирований у Сквирі гусарський полк, не зумів впоратися з цим завданням. Новоград-Волинська управа, що діяла вельми енергійно впродовж 26–28 грудня, не отримала жодних вказівок від своєї директорії, а тому її члени впали в апатію. Непевність становища ще більше посилилася після того, як відправлений П. Борисовим до А. Муравйова з кореспонденцією В. Бесчасний став свідком затримки жандармерією зв'язківця. Чимало кадрів втратили через превентивні арешти Тульчинська та Кам'янська управи, а тому не змогли належним чином організувати революційного виступу в частинах Другої армії. Все це в результаті призвело до того, що Чернігівський полк, який так переможно розпочав справу звільнення народу з-під гніту царизму й поміщиків, дуже швидко опинився в повній ізоляції.

Відтоді кожен крок бунтівного угруповання знаходився під пильним наглядом урядових кіл. Відповідальність за негайне придушення заколоту була покладена на очільника Першої армії, генерала від інфантерії Ф. фон-дер Остен-Сакена та його начальника штабу, генерал-лейтенанта К. Толя. Вони, в свою чергу, практичне здійснення цієї важливої акції доручили командирі 3-го корпусу генералу Роту. Причому Толь кожен день особисто контролював дії своїх підлеглих, вимагаючи від командирів передових загонів при зіткненні з супротивником рішуче, без коливань, розстрілювати його картечню з гармат. Завдяки таким діям і заповзятості Ротт спромігся в досить короткий термін

встановити скрізь посилені караули, відвести якомога далі від місця подій ненадійні Кременчуцький, Олександрівський і 17-й егерський полки та підтягнути до зони конфлікту відданий самодержавству контингент. Довідавшись, що ввечері 2 січня 1826 р. Муравйов-Апостол зупинився в Пологах, командир «ротівського» авангарду, генерал Ф. Гейсмар, завдяки своїм розвідникам уважно стежив за кожною акцією повсталих.

Ранком 3 січня 1826 р. «чернігівці» вийшли, нарешті, з Пологів і, рухаючись у напрямку на Житомир, через дві години, за умов легкого морозу, із жартами досягли с. Ковалівка. Тут ще до їх виступу стояли на зимових квартирах солдати 2-ї гренадерської та 5-ї мушкетерської рот, але чотирма днями раніше вони полишили село й почали спільний похід на Васильків. Вже в середині дня караул повстанців доповів, що дорога на Триліси зайнята гусарами з артилерією. Гадаючи, що це свої, захмелілі бунтівники (бо офіцери зажадали від управляючого тамтешнім маєтком не лише хліба, але й горілки), з вигуками «Агов, друзяки! Йдіть до нас! В нас – свобода! Офіцери вином частують!», кинулися до гармат. Проте їх зустріли картечцю, що летіла з навколишніх висот від солдатів генерала Гейсмара.

На брудному снігу залишилися лежати Щепилло та ще шестеро вбитих. Тяжко поранили Муравйова-Апостола, через що застрелився його брат Іполит. Не бажаючи потрапити в полон, покінчив життя самогубством і тяжко поранений А. Кузьмін. Фізичних ушкоджень зазнали 22 рядових і 10 селян з обозу. Залишені без керівництва бунтівники, рятуючись від нищівного обстрілу, кинулися бігти в протилежний від позицій супротивника бік, але й там їх, довершуючи остаточне нищення, перейняла урядова кавалерія. 895 рядових учасників заколоту, які здалися в полон, під охороною гусар відправили спочатку в Триліси, а потім, – у Білу Церкву. Керівників же відвезли на допит до Санкт-Петербурга й віддали до трибуналу.

За вироком суду, після розформування Чернігівського піхотного полку, близько 100 його солдатів зазнали тілесних покарань, а потім їх відправили до рудних копалень; 805 – перевели в діючу армію на Кавказ. С. Муравйов-

Апостол і М. Бестужев-Рюмін, разом з декількома іншими ватажками, зійшли на шибеницю в Петропавлівській фортеці 13 липня 1826 р. Четвертуванням мали покарати Соловйова, Сушинова та Мозалевського, але Микола І, демонструючи гуманність, пом'якшив цей вирок. «Після позбавлення дворянства й чинів, – читаємо у тогочасному документі, – після публічного ламання шпаг над їх головами перед полком, поставити їх під шибениці в місті Василькові, в присутності частин з полків 9-ї піхотної дивізії, а потім відправити на довічні каторжні роботи».

Виконуючи монаршу волю, 26 серпня 1826 р. до Василькова, на центральний майдан, де вже зібралися не байдужі до видовища громадської страти поміщики й їх домочадці з Київської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також були вишикувані Тамбовський піхотний полк і батальйон солдатів із усіх полків 9-ї дивізії, доправили закутих у кайдани повстанців. Спочатку кат підвів кожного із політичних злочинців до «його» шибениці, потім всі вони тричі обішли споруджений тут високий ешафот і зупинилися під мотузковими зашморгами. Прибивши до стовпів дошки з іменами вбитого М. Щепилло та самогубців А. Кузьміна й І. Муравйова-Апостола, представники владних структур здійснили цю ганебну процедуру.

АНТИКРІПОСНИЦЬКІ ВИСТУПИ

Вплив протесту декабристів на людську свідомість відчувався ще протягом багатьох десятиліть. Так, коли Т. Шевченко вперше побачив «Полярную Звезду» Іскандера за 1856 р., том другий, дуже засмутився, бо там на обкладинці були «портрети *перших наших апостолів-мучеників*». І раптом йому в голову прийшла думка: «Як би добре було, коли б вибити медаль у пам'ять цієї мерзеної події. З одного боку – портрети цих великомучеників з написом «перші руські благовістителі волі», а на другому боці медалі-портрет не легко забуваємого Гальма з написом «Не перший руський коронований кат».

Чутки про збройне повстання солдатів і офіцерів в Петербурзі та Василькові надзвичайно швидко поширилися по всій Російській імперії,

провокуючи чисельні акти спротиву населення існуючому засиллю влади і поміщиків. Гостроти ситуації додавали безправне становище кріпаків, про яке Т. Шевченко в поемі «Сон» писав так:

Латану свитку з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! В військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне...

Доходило навіть до того, що окремі можновладці, порушуючи офіційно встановлені норми, крім буднів примушували селян працювати у неділю та святкові дні, при цьому не виплачували їм гроші за виконану роботу, гвалтували жінок і доньок безпосередніх виробників, заковували їх у залізні нашійники, ручні та ніжні кайдани. Пристосовуючись до потреб ринку, намагаючись підвищити прибутковість своїх маєтків, поміщики збільшували площу власних орних земель за рахунок селянських наділів, відбираючи у землеробів кращі ділянки ріллі, переселяючи їх цілими селами на піски, до ярів і на косогири (наприклад, через це лише у 1848–1860 рр. площа селянських земель скоротилась у Подільській губернії на 17,3%, а в Київській – на 27,1%). Скорочення надільного землекористування, посилення експлуатації призвели до небувалого зростання числа безземельних селян. Тільки в Лівобережній Україні на середину ХІХ ст. кількість бобилів, що часто-густо не мали й свого житла, досягла 535 тис. ревізських душ, а разом з родинами, жінками й дітьми, – понад 1 млн осіб.

Важким тягарем лягала на плечі українських селян й агресивна зовнішня політика царату, участь у війнах. Наприклад, сотні тисяч голів робочої худоби було реквізовано на потреби російської армії в ході війни 1812 і Східної війни

1853–1856 рр., що дозволило збройним силам імперії набагато збільшити рухомий склад своєї кавалерії. Нелегкою повинністю для місцевого землероба ставало забезпечування війська возами, яка особливо відчутним тягарем лягала тоді на плечі мешканців прифронтових регіонів. Помітних збитків зазнавали й ті селяни та міщани, котрі брали участь у будівництві нових і вдосконалення старих фортифікаційних споруд тощо.

У наслідок таких обставин суспільний протест, зрозуміло, невпинно зростав. Про що, зокрема, може свідчити такий показник: впродовж 1822–1833 рр. в Україні за різного виду «провини» та непослух було заарештовано і відправлено на заслання до Сибіру понад 124 тис. осіб, серед яких – 1071 жінка.

Найбільш радикальний народний спротив переростав у збройні заворушення та повстання. Так, навесні 1826 р. сталися виступи селян проти поміщиків у селах Деренковці й Драбівці Черкаського повіту, Мар'янівці Васильківського повіту, містечку Тетієві та селі Корольові Таращанського повіту, селі Чорна Кам'янка Уманського повіту Київської губернії. А в селі Видуборі Радомишльського повіту селянка Олександра Ткачук сміливо заявила панам: стережіться, незабаром настане «Коліїщина», під час якої знищуватимуть усіх «благородних». Якщо, за далеко не повними даними, у 1826–1847 рр. в Україні відбулося 250 антипоміщицьких виступів, то в 1848 р., з початком революційних подій у Західній Європі (відомих під назвою «весна народів»), їх лише на Правобережжі зафіксовано до 330, а з 1849 по 1854 рр. – ще 104. Кардинальних змін у аграрному секторі все рішучіше вимагала місцева буржуазія, зацікавлена в тому, щоб різко збільшити квоту своєї участі в здирстві надприбутків шляхом долучення селян до роботи на власних фабриках і заводах. Розуміючи, що кріпаччина є «пороховою бочкою, закладеною в підмурки держави», проти неї почала активно виступати й демократично налаштована частина дворянства, особливо ті, хто намагався вести свої господарства «по-новому». Агітацію проти кріпосного права вели й окремі чиновники. За що (наприклад, засідателя Катеринославського повітового суду Ляшевського) їх оголошували божевільними й запроторювали до

психіатричної лікарні. Зокрема останній у 1848 р. засудив царський маніфест з приводу подій у Західній Європі і заявив про необхідність в Росії винищення поміщиків і визволення селян. Схоже діяли офіцери, учні багатьох гімназій, студентська молодь і інші. При цьому для багатьох з них продовжували лишатися взірцями образи учасників війни 1812 р. і декабристів.

Із метою запобігання подальшій радикалізації суспільства влада, як правило, спиралася не на силу слова чи переконань, а зброї. Тому-то за наказом Миколи I, в ключових районах Росії, Польщі, Литви, Білорусі й України розмістили царські гарнізони. Водночас настирливо проводилася й політика «суспільного замирення», згідно якої в усіх без винятку учбових закладах особлива увага зверталася на покращення «патріотичного» виховання, методики викладання Закону Божого, церковної історії та інших релігійних дисциплін, виконання учнями й студентами церковних відправ.

ОСНОВНІ ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абалихин Б.С., Дунаевский В.А. 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917–1987. – М.: Наука, 1990.

2. Ададуrow В.В. Запорозький козак Твордовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 2012. – №5.

3. Ададуrow В. В. Концепція трьох польських королівств Роланда та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. // УІЖ.– 2007. – №1.

4. Бабкин В. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. – М.: Изд-во соц.-экон. литературы, 1962.

5. Балязин В.Н. Фельдмаршал М.Б. Барклай-де-Толли. Жизнь и полководческая деятельность. – М.: Военное издательство, 1980.

6. Борщак Ілько. Наполеон і Україна. Із невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. – Львів: Діло, 1937.

7. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана В.Ф. Крупянского об участии его в войне с Турцией и Францией в период 1807–1816 гг. – Катеринослав, 1912.

8. Война 1812 года: взгляд из Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www/svobodanews.ru/artikleprint-wiew/24699432/html>.

9. Восстание декабристов. Материалы. – М., 1927. – Т. 4.

10. Восстание декабристов. Документы. – М., 1958. – Т. 7.

11. Гуля Н.І. Участь дворян черкаського повіту в підготовці матеріалів щодо звільнення селян від кріпосної залежності // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2008.

12. Документы Государственного и С.-Петербургского главного архива 1812 г. – Спб.: Министерство иностранных дел, 1912 .

13. 200-річчя початку Франко-російської війни 1812 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/v_200_rokiv_z_pochatku_franko-rosiiskoi_viiny/php.

14. Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2007.

15. Епанчин М. Очерк событий 1812 г. в пределах Киевского военного округа // Военно-исторический вестник. – 1911. – Кн. 78.

16. Жилин П.А. Отечественная война 1812 года. – М.: Наука, 1988.

17. Заславский И.Я. Пушкин и Украина. – К.: Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1982.

18. Иконников В.С. Киев в 1654–1854 годах. – К., 1904.

19. Історія українського козацтва. Нариси у 2-х т. Т. 2. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2007.

20. История Украинской ССР. В 10-ти т. Т. 4. – К.: Наукова думка, 1983.

21. Історія Української РСР. У 8-ми томах, десяти книгах. Т. 3. – К.: Наукова думка, 1978.

22. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т. 1, Т. 2.

23. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004.

24. Йосифова Б. Декабристы. – М.: Прогресс, 1983.

25. Кирилюк Є. Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. – К., 1981.

26. Кितिцин П. Полтавское дворянское ополчение 1812–1814 годов // Киевская старина. – 1904. – №7/8.

27. Кулешов В. Жизнь и творчество А.С. Пушкина. – М.: Художественная литература, 1987.

28. Лотман Ю.М. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя. – Ленинград: Просвещение, 1982.

29. Майман Е. А. Пушкин. Жизнь и творчество. – М.: Наука, 1981.
30. Макаров Н.В. Народы России в Отечественной войне 1812 года. Заграничные походы русской армии. – М., 2002.
31. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – М., 1971.
32. Недаром помнит вся Россия. – М.: Молодая Гвардия, 1987.
33. Отечественная война 1812 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.notabene.ru/history/1812/html>.
34. Павлова Л.Я. Декабристы – участники войн 1805–1814 гг. – М.: Наука, 1979.
35. Павловский И. Малороссийское казачье ополчение 1812 года по архивным данным. – К., 1906.
36. Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. – К.: Изд-во политической литературы, 1990.
37. С двухсотлетием, война 1812 года! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/usa/20120602/193000020-print/html>.
38. Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К.: Наукова думка, 1975.
39. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850. – К.: Наукова думка, 1971.
40. Гарле Е.В. Наполеон. Исторический портрет. – К.: Дніпро, 1992.
41. Гарле Е.В. Сочинения. –Т. 7: 1812 год. – М.: АН СССР, 1959.
42. Троицкий Н.А. 1812. Великий год России. – М.: Мысль, 1988.
43. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. – К.: Політична література, 1948.
44. Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – №1.

ДОДАТКИ

БОЙОВІ ПОДВИГИ УКРАЇНЦІВ-ВОЇНІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

№ 1. 1812 р., серпня 24 – Из «Списка унтер-офицерам и рядовым Ахтырского гусарского полка, кои... удостоены знаков отличия военного ордена за отличные подвиги, оказанные в сражении в 24 день августа при Бородино»*

Рядовые:

- 1) Василенко Осип,
- 2) Клименко Конон.

Были посланы [...] отбить часть фланкеров неприятельских, что исполнили с отличной храбростью, поразили двух, а 4-х привели в бегство.

- 3) Воздоба Семен.

С отличной храбростью и мужеством взял в плен двух неприятельских рядовых.

- 4) Знахоренко Иван,
- 5) Шкода Иван,
- 6) Бойченко 1-й Иван,
- 7) Ушанин Иван,
- 8) Завертайло Андрей,
- 9) Зима Иван,
- 10) Всякой Никифор,
- 11) Омеляненко Иван.

Все сии прежде всех врезались в неприятельские колонны и тем подали пример мужества своим сотоварищам.

Акты, издаваемые Виленскою комиссиею
для разбора древних актов, 1890. – Т. XXXVII. – С. 63–64.

* Заголовок оригіналу.

№ 2. 1812 р., серпня 24 – «Список Черниговского драгунского полка отличившимся нижним чином в сражении на левом фланге, августа 24 числа»*

Унтер-офицеры:

- 1) Дрыга Фома,
- 2) Привалов Николай.

Первые вскочили на батарею с четырьмя рядовыми, изрубили канонер и оборотили орудие против неприятеля.

- 3) Лукьяник Семен.

Спас жизнь поручика Алексеенко от нанесенного удара штыком.

- 4) Обиженко Евстафий.

Первый с двумя рядовыми вскочил в неприятельскую колонну, начал рубить и тем, ободряя своих товарищей, подал пример мужества и храбрости.

Рядовые:

- 5) Харченко Тарас,
- 6) Шило Сидор,
- 7) Милешко Петр,
- 8) Власенко Никита.

Первые вскочили на батарею с унтер-офицерами Приваловым и Дрыгою, изрубив канонер, оборотили оружие против неприятеля.

- 9) Хобенко Василий,
- 10) Косьяненко Корней.

Оные с унтер-офицером Обиженком первые вскочили в неприятельскую пехотную колонну, начали рубить и тем подали пример мужества своим товарищам.

Генерал-майор Панчулидзеv I.

Акты... – Т. XXXVII. – С. 64.

* Заголовок оригіналу.

№ 3. 1812 р., сепня 26 – «Список вахмистрам, унтер-офицерам и рядовым Ахтырского гусарского полка, кои удостоены знаков отличия военного ордена за подвиги, оказанные в сражении в 26 день августа при Бородино»*

Вахмистры:

1) Гапкин Иван.

С отменною храбростью и мужеством бросился на неприятеля, показывая прочим собой пример.

2) Петров Иван.

Будучи в фланкирах, отважно сам по себе бросался на неприятельские колонны и тем подавал прочим пример.

3) Скворцов Григорий.

С отличной храбростью и неустрашимостью с прочими бросившись на неприятельских фланкиров, отрезал оных и взял в плен двенадцать человек.

4) Беликов Афанасий, квартирмейстер,

5) Чирков Федор.

С неустрашимою храбростью и мужеством с прочими товарищами вспомогали опрокинуть неприятельскую кавалерию и тем были примером другим.

Унтер – офицеры:

6) Пушкин Иван,

7) Якимовский Савелий.

С отличною храбростью и мужеством бросались на неприятеля, показывая прочим собой пример.

8) Богатыренко Фома,

9) Заика Василий.

Будучи на фланкирах, отважно сами по себе бросались на неприятельские колонны и тем подавали прочим пример.

10) Сапеленко Михаил.

* Заголовок оригиналу.

Во время атаки отличался храбростью и неустрашимостью противу прочих.

11) Коденко Петр.

Во время атаки отличился храбро и мужественно противу других.

12) Коряка Герасим, трубач.

Поразил латника неприятельского, который кинулся на батальонного адъютанта корнета Трофимова. Рядовые:

13) Судаков Николай.

С неустрашимою храбростью и мужеством с прочими сотоварищами вспомогал опрокинуть неприятельскую кавалерию и тем был примером другим.

14) Бондаренко Федор.

Спас жизнь полкового командира, на которого кинулись неприятельские уланы.

15) Соломка Кондрат,

16) Федоров Ефим,

17) Гузенко Юрий.

Удержали стремление неприятельской кавалерии, которая намеревалась вруться в егерских наших стрелков.

18) Нанда Никита,

19) Кривоносенко Никита,

20) Колесников Федор.

Все сии с отличною храбростью и мужеством бросались на неприятеля, показывая прочим собой пример,

21) Григорьев Матвей,

22) Дранник Степан,

23) Баран Потап,

Будучи в фланкирах, отважно сами по себе бросались на неприятельские колонны и подавали прочим пример.

24) Студенко Ермолай,

25) Белан Иван,

26) Сорочотяга Степан,

27) Горобец Василий,

28) Кравчук Михаил,

Все сии с отличною храбростью и мужеством бросались на неприятеля, показывая прочим собой пример,

29) Зареза Павел,

30) Тertiшной Павел,

31) Зверко Иван,

32) Курищенко Яков.

С отличной храбростью и неустрашимостью бросившись на неприятельских фланкиров, отразили оных и взяли в плен двенадцать человек,

33) Гаврилюк Петр,

34) Степанов Алексей,

35) Колесник Козьма,

36) Терехов Прохор,

Во время атаки отличились против прочих храбростью и неустрашимостью.

37) Довгополов Ефим,

38) Дехтяров Владимир,

39) Крюков Иван,

40) Хонжайло Игнат.

Во время атаки отличились храбростью и неустрашимостью против прочих,

Акты... – Т. XXXVII. – С. 64–65.

№ 4. 1812 р., жовтня 6 – «Список Киевского драгунского полка военным нижним чинам, отличившимся храбростью в бывшей октября 6 дня на французов атаке»*

1) Демчук Григорий, унтер-офицер,

* Заголовок оригіналу.

2) Борец Лукьян, трубач.

3) Кальян Кузьма, рядовой, имеет знак отличия военного ордена.

Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных разного рода; особенно отличили себя подвигом на неприятельского генерала Фишера, коего, отрезав от штаба его, принуждены изрубить, по причине упрямства его быть взятым в плен.

4) Незнамов Лука, унтер-офицер.

Во время атаки под лесом на пятую колонну неприятельскую командовал взводом, первый кинулся примером всем своим товарищам в колонну, где, в лице всех, нанес, нескольким офицерам удары.

5) Мамичев Тимофей, трубач.

Во время атаки на пехоту первый выскочил из фронта, кинулся на неприятеля, врубился в колонну, был окружен несколькими человеками, отбил храбро, со всею суровостью солдата,

6) Сочивка Ефим, трубач,

7) Прейтис Максим, рядовой,

8) Алещук Тарас, рядовой.

Находясь в фланкирах, храбростью своею и мужеством первые наступали на неприятеля через переправы, где отбили несколько обозу и снарядных ящиков и брали пленных всякого рода.

9) Буханев Яков, унтер-офицер,

10) Левасюк Прокоп, рядовой,

11) Патебчук Иван, рядовой.

Во время атаки на пятую неприятельскую колонну первые врубались, храбростью своею подав пример своим товарищам к поражению неприятеля,

12) Губачевский Филипп, унтер-офицер,

13) Пухленко Емельян, унтер-офицер,

14) Канавец Петр, рядовой,

15) Петров Семен, рядовой.

Во весь день находясь в фланкирах, храбро наступали на неприятеля во время переправ, отрезывали обозы, снарядные ящики и взяли одного штаб-офицера в плен.

«Акты...». – Т. XXXVII. – С. 86.

№ 5. 1812 р., жовтня 6 – «Список Новороссийского драгунского полка нижним чинам, отличившимся в сражении против неприятеля октября 6 дня 1812г.»*

Вахмистры:

- 1) Третьяков І Иван,
- 2) Шульц Сила,
- 3) Лысенко Григорий.

Унтер-офицер:

- 4) Головобородько Иван.

Находясь с фланкирами, поступали отлично храбро, ободряли и подавали пример своим подчиненным, и тем самым способствовали не только поражению неприятельских пеших и конных стрелков, а также и скрывшейся пешей колонны в кустарниках, но и во взятии пленных и в овладении снарядными ящиками.

Рядовые:

5) Лысун Яков,	10) Стручко Казимир,
6) Корбань Нестор,	11) Ищенко Демьян,
7) Головка Василий,	12) Павленко Герасим,
8) Шабинев Трофим,	13) Рыжик Петр,
9) Погорелой Иван,	14) Кириленко Яков.

Находясь в фланкирах, с отличной храбростью поступали против неприятельских пеших и конных стрелков, поражали оных с неустрашимостью, при чем сверх немалого числа изрубленных ими на месте, взято в плен унтер-

* Заголовок оригіналу.

офицер 1 и рядовых 7 человек, наконец овладели снаряжными ящиками, кои по приказанию моему и взорваны.

Майор Теренин
Акты... – Т. XXXVII. – С. 72.

№ 6. 1812 р., жовтня 9 – «Список Харьковского драгунского полка нижний чинам, отличившимся в сражении в 6 день октября»*

Вахмистры:

- 1) Жидко Дорофей,
- 2) Фисенко Игнат,

Унтер-офицеры:

- 3) Савостьянов Тихон,
- 4) Ковалюк Калина,

Рядовые:

5) Алексеев Иван,	10) Савельев Федор,
6) Красюк Аксентий,	11) Иващенко Павел,
7) Рыбалка Семен,	12) Нудченко Григорий.
8) Марненко Семен,	13) Калашников Максим.
9) Клиша Игнат,	14) Самарский Константин.

Во весь день находясь во фланкирах, храбро наступали на неприятеля, во время переправ отрезывали обозы, снаряжные ящики и взяли несколько в плен.

Шеф-полковник Юзефович
Акты... – Т. XXXVII. – С. 86.

№ 7. 1812 р., жовтня 10 – «Список Черниговского драгунского полка нижним чинам, отличившимся в сражении против неприятеля сего октября 6 числа»*

Унтер-офицеры:

- 1) Горбов Прокофий,
- 2) Игнатенко Моисей.

Находясь в фланкирах, примером своим подавали нижним чинам смелость к поражению неприятеля,

- 3) Гайдуков Герасим,

* Заголовок оригіналу.

* Заголовок оригіналу.

4) Тарасенко Евстафий.

Рядовые:

5) Ловзенко Григорий,

6) Гармаш Андрей.

В сражении были в охотниках, первые бросились на неприятельских стрелков, начали оных рубить и оказывали беспримерную храбрость и тем ободряли своих товарищей.

7) Свердлов Иван,

11) Дейнека Игнат,

8) Ткаченко Григорий.

12) Игнатенко Семен,

9) Литвиненко Лаврент,

13) Гроза-Еременко Иван,

10) Бондаренко Игнат,

14) Бардин Сафрон.

Сражались неустрашимо и первые были впереди при изгнании и совершенной расстройке неприятельских стрелков.

Майор Мусин-Пушкин
Акты... – Т. XXXVII. – С. 87.

№ 8. 1812 р., жовтня 10 – 3 наказу по армії головнокомандуючого М.І. Кутузова про героїчний подвиг рядового Старостенка

При штурме Верейских укреплении 2 сентября рядовой Вильманстрядского пехотного полка Старостенко взял французское знамя. За храбрый сей поступок оный рядовой производится в унтер-офицеры и удостоивается знака отличия военного ордена.

Отечественная война 1812 года: Материалы
Военно-ученого архива Главного штаба. –
СПб., 1900–1914. – Т. XIX. – С. 337.

№ 9. 1812 р., жовтня 11 – Из рапорту командира 9 кавалерійської дивізії генерал-майора Репкіна командиру кавалерії I окремого корпусу ген.-л., Каховському про героїчний вчинок унт.-оф. Петренка

...При сем случае не могу я умолчать об отличном подвиге эскадрона кавалергардского унтер-офицера Петренко, который, во время второй сего полка атаки, увидя, что под полковником Ершовым убита лошадь, под

жесточайшим огнем добровольно отдал ему свою и видя, что двое из латников напали на него в то время, когда он садился, с отчаянным мужеством бросился на них, сбил одного с лошади, а другого обратил в бегство, и поспешил догнать своего полковника на французской лошади. Поставляя деяние сие в виду вашего превосходительства, всепокорнейше прошу исходатайствовать храброму сему воину примерное награждение, производством его в офицеры в армейский полк.

Отечественная война 1812 г. ... – Т. XIX. – С. 353.

№ 10. 1812 р., жовтня 25 – «Список Новороссийского драгунского полка нижним воинским чинам, бывшим в сражении 22 числа сего октября, отличившимся храбростью против неприятеля»*

Унтер-офицеры:

- 1) Красовский Иван,
- 2) Ливченко Иван.

Рядовые:

3) Резниченко Иван,	6) Мельников Иван,
4) Купченко Герасим,	7) Козак Андрей
5) Никифоров Ефим,	

Находились в атаке и все время сего сражения в фланкирах действовали храбро и поражали неприятеля неустрашимо, взяв при том довольно число и в плен.

Майор Теренин
Акты... – Т. XXXVII. – С. 92.

№ 11. 1812 р., жовтня 26 – «Список Черниговского драгунского полка нижним чинам, бывшим в сражении 22 числа сего октября, отличившимся храбростью против неприятеля»*.

Рядовые:

1) Патика Никифор,	3) Литченко Григорий,

* Заголовок оригіналу.

* Заголовок оригіналу.

2) Олейник Павел, 4) Андрученко Семен.

Когда полк пошел в атаку, то первые врубились в неприятельскую пехоту с отличною храбростью и тем подали пример своим товарищам.

Акты... – Т. XXXVII. – С. 98.

№ 12. 1812 р., листопада 10 – Из наказа №67 главнокомандующего арміями М.І. Кутузова про героїчний вчинок Степана Єремєєнко

Московского пехотного полка 1-й гренадерской роты стрелок Степан Еремееенко за полученными ранами в деле при гор. Смоленске находился, для излечения оных, на попечении Смоленской губ. у помещика, отставного подпоручика Кречетова, где, по выздоровлении своем, когда при ретиреде французских войск команда их, из 47-ми человек состоящая, проходила с. Млехино и Пользино, он, Степан Еремееенко, собравши крестьян тех селений, подбодрил их примером личной храбрости, 7 человек французов истребил, а остальных 40, перевязав, отправил на передовые казачьи посты. За такой храбрый поступок, обнаруживающий истинное усердие к службе и дух, русским только солдатам свойственный, стрелок Еремееенко производится в унтер-офицеры и награждается знаком отличия военного ордена.

Отечественная война 1812 г.... – Т. XX. – С. 229.

№ 13. 1812 р., листопада... – «Список Киевского драгунского полка нижним воинским чинам, отличившимся в сражении сего ноября 4 числа при взятии ста семидесяти пленных»*

Унтер-офицер:

1) Кравчук Иван.

Рядовые:

2) Вознюк Мартин, 4) Григорьев Федот,

3) Шевченко Иван, 5) Каленин Яков.

* Заголовок оригіналу.

Во время оной атаки первые примером ободряли своих товарищей, врубились в колонну и содействовали к поражению, при чем двое последних ранены.

11 статья 2 пункт; «достойны к получению знака отличия те, кои примером своим ободряют своих товарищей и чрез то будут содействовать ко взятию корабля, батареи или другого занятого неприятелем места».

Шеф-полковник Емануель

Акты... – Т. XXXVII. – С. 105.

№ 14. 1812 р., грудня 13 – Из рапорту ген.-м. Чаплика до головнокомандуючого Дунайською армією Чичагова про подвиг унтер-офіцера Мариупольського гусарського полку Михайла Паламаренка

Из эскадронов Мариупольского гусарского полка, бывших в команде генерал-майора Ласкина, унтер-офицер Михайло Паламаренко во время атаки 27 числа ноября, когда генерал Ласкин, по назначению от меня идучи по Чорной дороге в обход к Вильну, где под городом ударил на неприятельскую кавалерию, – схватил вышеупомянутый унтер-офицер их кирасирский почетный штандарт, но как в то же время под «им строевая лошадь тяжело ранена и он отстал тогда от эскадронов своих, преследовавших неприятеля, но сохранивши полученную добычу – ныне явился к своему эскадронному командиру штаб-ротмистру Агееву 2-му, представил оный штандарт. Я по команде вчера получил оный и рапорт эскадронного командира штаб-ротмистра Агеева 2-го, в котором отменно похваляет поведение и храбрость означенного унтер-офицера Паламаренко. Представляя при сем вашему высокопревосходительству французский 9-го кирасирского полка так знаменитый штандарт, я, кроме подарка денежного, сему унтер-офицеру обещал именем вашего высокопревосходительства крест за отличную его службу, но так как мне известно было о сей атаке, и что штандарт взят и как оный тогда ко мне доставлен не был, то считая, что оный как-нибудь кому другому был передан или затрачен, – то и не представлял о тех эскадронах и

отличившихся офицерах, о которых ныне представляя список, всепокорнейше прошу милостивого вашего высокопревосходительства благоуважения.

Отечественная война 1812 г... – Т. XXI. – С. 187.

№ 15. 1812 р. – Список солдат і унт.-оф. Київського драгунського полку, нагороджених воєнним орденом за відмінні подвиги в битві під Бородіно

Вахмистры:

1) Бобров Николай.

Находился в эскадроне, прикрывающем с левого фланга батареи, где в атаке ранили эскадронного командира и другого офицера; то он вступил с храбрым духом в командование одного, вел эскадрон вперед на неприятеля в порядке, в каковом и отступал после атаки.

2) Завода Федор.

Во время атаки, когда неприятельская кавалерия прошла батареи, на коих оставались орудия, бросился с храбрым духом в неприятельский фронт, чем ободрил своих товарищей и свозимые неприятелем с батареи пушки взяты обратно.

3) Дубицкой Станислав.

На окружающую неприятельскою пехотою батарею, ободрив нижних чинов, кинулся на оную с своими сотоварищами, чем недопустил неприятеля воспользоваться орудиями.

4) Лазаренко Дмитрий,

Когда неприятель овладел на правом фланге орудиями, то в атаке эскадрона на неприятеля первый, ободрив своих товарищем и бросаюсь на толпу, стоящую уже около 2-х пушек,— тем освободил орудия.

Унтер-офицеры:

5) Ващук Михайло.

Во время атаки, когда неприятельская кавалерия ворвалась на батареи, первый с отважным духом бросился в неприятельский фронт, чем ободрились его сотоварищи и воспрепятствовали неприятелю свозить орудие с батарей.

6) Лесенко Онуфрий.

Во время атаки спас окруженного неприятелем своего полка офицера от смерти.

7) Гончар Василий,

Во весь день 26 числа находился в фланкирах в непрерывной перестрелке, удерживал много раз нападение неприятеля, давал знать о его движениях, где взял в плен неприятельского офицера,

8) Руденов Мина,

9) Бондар Иван,

10) Дубенов Григорий.

Во весь день находились в фланкирах, имея непрерывную перестрелку, с мужественным духом нападали и отражали как конных, так и пеших фланкиров,

11) Игнатюк Роман,

Храбростью своею и мужеством во время атаки на батарею, окруженную неприятельскою пехотою, первый врубился в оную, чем ободрил своих товарищей, крича «ура», с помощью коего батарея спасена,

12) Кедылевич Василий.

Будучи на ординарцах у своего командира, во время атаки на неприятеля спас жизнь одного.

Квартирмейстер.

13) Науменко Кирилло.

В атаке на батарею увидел неприятелем окруженного пехотного офицера, бросился с своими товарищами и тем спас одного, уже раненого.

Трубачи:

14) Потапенко Алексей.

Во время сражения находился в фланкирах и со своими храбрыми сотоварищами неоднократно опрокидывал неприятельских фланкиров с большим уроном.

15) Креминский Иван.

Во время атаки находился при начальнике, отважностью и неустрашимостью своею отводил неприятельские удары, угрожающие смертью начальнику.

Рядовые:

16) Беляков Евстафий,

17) Русаков Никифор,

18) Стома Григорий.

Когда неприятель овладел на правом фланге орудиями, первые бросились в неприятельский фронт, каковая отважность подала пример прочим сотоварищам, с помощью коих 2 орудия обратно взяты. Беляков спас еще своего офицера, который уже был неприятелем сбит с лошади.

19) Хабин Никита,

20) Паламаренко Яков,

Во весь день сражения находились в фланкирах, имея непрерывную перестрелку, удерживали его стремление, давали знать о его движении и взяли в плен одного офицера, которого отдали пехоте.

21) Медведев Агей.

22) Евтух Влас,

23) Семенов Прокофий,

24) Гапеев Кондрат,

Во время атаки на неприятельскую кавалерию, которая прошла уже батареи, с неустрашимую храбростью бросились на оную, чем и ободрили прочих товарищей и с помощью их батарея спасена.

25) Колодей Иван,

26) Тимошевич Василий,

27) Близнец Федор,

28) Петров Семен,

29) Хлебко Иван,

30) Иванов Алексей.

В этой же атаке пущены были по своей охоте на окруженную неприятелем батарею, храбростью своею и мужеством отразив оную часть, и тем совершили удачно свое предприятие – батарея осталась в безопасности.

- 31) Шалов Яков,
- 32) Прейтис Максим,
- 33) Попелинский Кирилло.

Будучи на левом фланге в фланкирах, до окончания сражения храбростью своею и мужеством удерживали неприятельских фланкиров, покушающихся сбить с места, но с отважностью сотоварищей опрокинули их с уроном.

- 34) Шльомин Григорий,
- 35) Щеколдин Иван,
- 36) Демьянов Иван.

В атаке на батареи, увидя неприятелем окруженного пехотного офицера, первые кинулись на оных, разбили толпу и тем спасли офицера, уже раненого.

- 37) Колесник Яков,
- 38) Сеница Игнат,
- 39) Складюк Андреи,
- 40) Козлюк Иван.

Когда неприятель сбил с батареи пехоту и уже начал вывозить орудие, приметя сие, бросились с отважностью — и с помощью сотоварищей орудия спасены.

Акты... – Т. XXXVII. – С. 66.

№ 16. 1812 р. – Из спогадів оф. Єлисаветградського гусарського полку Остен-Сакена про героїчні подвиги гусара цього полку, начальника селянського партизанського загону Самуся

В отечественную войну 1812 года во время отступления французов, когда незабвенною заслугою партизана Сеславина, открывшего намерение Наполеона броситься на хлеботорбную Калужскую губ., и геройским подвигом Дохтурова, с своим корпусом отстоявшего Малоярославец, который восемь раз был взят

приступом неприятелем и девять раз Дохтуровым, Наполеон был отброшен на знакомую ему смоленскую дорогу, в край, им разоренный, – наш авангард под начальством графа Милорадовича подошел к Колоцкому монастырю.

Взятый в плен раненным в Бородинской битве лейб-эскадрона Елисаветградского полка рядовой Самусь высокий, стройный, сметливый и блистательной храбрости, явился к графу, как начальник трехтысячного партизанского отряда, им самим собранного из крестьян окрестных деревень.

Бежав из плена, Самусь нашел местность близ Колоцкого монастыря весьма выгодною для партизанских действий и предложил крестьянам составить отряд, нападать на проходящие по операционной линии неприятельские обозы и команды, вооружив себя неприятельским оружием и патронами, которые они, во что бы то ни стало, должны отбить у неприятеля. Сначала нападал он на малые команды и, когда оружия и патронов было достаточно, и отряд его возрос до 3 000 ратников, то он, сосредоточивая войска свои по звону колоколов, нападал уже на значительные команды и один раз разбил на-голову целый батальон. Строжайшая дисциплина была им введена в отряд и неповиновение не имело места.

Самусь имел также свою гвардию, в числе одной пехотной роты, шутовски, одетую, которую он в строю представил Милорадовичу: французские пехотные мундиры, панталоны с штиблетами сверх лаптей, медные латы французских кирасиров, крестьянские шапки, пехотные ружья и сумы... Я был очевидным свидетелем этой приятной и комической сцены.

Герой Самусь просил графа послать с ним доверенное лицо в леса, пересчитать убитые отрядом тела. Поверявший насчитал до 3 000.

Граф Милорадович произвел Самуся в унтер-офицеры, награбил знаком отличия военного ордена, и, по представлению графа, Самусь скоро был произведен в офицеры.

Военный сборник. – 1870. – № 10 (жовтень). – С. 246–247.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА I. НАПЕРЕДОДНІ	
Загострення російсько-французького протистояння та Україна (1799–1804).....	7
Події 1805–1807 р. у Європі та їх наслідки для Наддніпрянщини	11
Збройні сили і плани сторін. Український зріз проблеми (1809 – літо 1812 року).....	17
Наміри Наполеона щодо України.....	29
ЧАСТИНА II. ВТОРГНЕННЯ	
Напад наполеонівської армії на Росію й доля українства	32
Чужинці й боротьба з ними на українських землях.....	40
Мнимі та реальні прибічники Наполеона в Україні	45
Битва за Смоленськ і участь у ній українських вояків	47
Бородіно та його українські герої.....	53
Під час перебування Наполеона у Москві	58
Діяльність українських партизан.....	63
Визволення українських і білоруських земель.....	70
В останні дні перебування французів у Росії	80
ЧАСТИНА III. УКРАЇНЦІ В ЄВРОПІ	
Закордонний похід царської армії.....	89
Українці в боях під Дрезденом та Лейпцигом.....	92
Ватерлоо й... українці	98
ЧАСТИНА IV. АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ ТА УКРАЇНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ	
Нові віяння.....	103
Перші революційні осередки	107
Російські ліберали, «свідоме» українство й О. Пушкін.....	111
Перед бурею: український фактор у підготовці виступу проти самодержавства.....	115
Заколот 14 грудня 1825 р. у Петербурзі та українці	118
Розправа царизму над декабристами і повстанський рух в Україні.....	122
Антикріпосницькі виступи.....	129
ОСНОВНІ ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	133
ДОДАТКИ	136

Наукове видання

Гуржій О., Рєєнт О., Палій А.

**ВІЙНА 1812 РОКУ:
український контекст**

Технічне редагування: *Шевченко В.В.*

Оригінал-макет: *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 03.12.2012 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 12,51. Обл. вид. арк. 9,17.

Наклад 300 прим. Зам. 18. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.